

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΩΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ:
1912-1920

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.399](https://doi.org/10.12681/mnimon.399)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ. (1989). ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΩΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ: 1912-1920. *Μνήμων*, 12, 89-116.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.399>

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΗΡΩΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ: 1912-1920

Ἐδῶ καὶ ἄρκετό καιρό, οἱ ἱστορικοὶ στρέφουν τὴν προσοχή τους πρὸς τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συμπεριφορῶν πού ὁ Ἔρικ Χόμπσμπωουμ καταγράφει μὲ τὸν ὄρο «civic religion» (= πολιτικὴ θρησκεία)¹. Οἱ ἐτήσιες μαθητικὲς ἐπιδείξεις καὶ οἱ σχολικὲς γιορτές, οἱ σημαῖες καὶ οἱ ἐθνικοὶ ὕμνοι, οἱ ἀθλητικοὶ θεσμοί, οἱ ἐθνικὲς, ἐργατικὲς, ἐπαγγελματικὲς τελετὲς καὶ ἐπέτειοι, οἱ στολὲς καὶ τὰ πρωτόκολλα, κτίζουν ἕνα πυκνὸ πλέγμα τελετουργιῶν πού ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἀναδεικνύουν τὶς ἀνθρώπινες ἐνότητες, ἐθνικὲς, κοινωνικὲς, ἰδεολογικὲς, ἐπαγγελματικὲς ἢ ἄλλες².

Ἡ ἰδιότυπη λατρεία τῶν «ἡρωϊκῶς πεσόντων» στὰ πεδία τῶν μαχῶν τοῦ ἄλλοτε, στὸ ὄνομα τῆς πατρίδας τους ἢ τῶν ἰδεῶν τους, ἦταν — καὶ εἶναι σήμερα — βασικὸ συστατικὸ αὐτῆς τῆς «πολιτικῆς θρησκείας». Στὸ κεντρικότερο καὶ πιὸ πολυσύχναστο σημεῖο κάθε πρωτεύουσας ὀρθώνεται τὸ μνημεῖο τοῦ Ἄγνωστου Στρατιώτη. Ὁλόγυρα, στὶς ἄλλες, τὶς λιγότερο πολιτικὲς πόλεις, τὰ Ἡρώα, τὰ Μνημεῖα τῶν Πεσόντων, τὰ κενοτάφια τῶν Ἡρώων, δὲν λείπουν σχεδὸν ποτέ. Στὰ πιὸ μικρὰ χωριὰ κάποια ἀναθηματικὴ στήλη θυμίζει ἐπάνωμα ἢ ἀνώνυμα ἐκείνους πού «πέθαναν γιὰ τὴν πατρίδα». Σὲ ἄλλες χῶρες καὶ τόπους μπορεῖ νὰ πέθαναν γιὰ τὴν ἐπανάσταση, γιὰ τὴν δημοκρατία, γιὰ τὴ θρησκεία καὶ γιὰ τὸν δικό τους Θεό. Ὁπωσδήποτε, σὲ κάθε περίπτωση, πέθαναν ἡρωϊκά, μ' ἕναν τρόπο δηλαδή, μεστὸ σὲ μηνύματα καὶ συμβολισμούς γιὰ τοὺς ζωντανούς τοῦ χθὲς ἢ τοῦ σήμερα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὀλόγυρα ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτά, ὁ κοινωνικὸς χῶρος, μαζικὰ ἢ μὲ τοὺς ἐκπροσώπους του, ἐκδηλώνει, διαδηλώνει τελετουργικὰ καὶ λατρευτικὰ τὴν προσήλωση στὶς ἀρχὲς πού στηρίζουν τὴ δική του συνοχή.

¹ Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς γενικώτερης ἐρευνᾶς μου μὲ ἀντικείμενο τὴν παρουσία τοῦ «ἡρωικοῦ θανάτου» στὴν νεοελληνικὴ ἱστορία.

1. Eric Hobsbawm, «Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914», στὸ Eric Hobsbawm, Terence Ranger (ἐκδ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1984, Cambridge University Press, σ. 269.

2. Πβ. στὸ ἴδιο, σ. 1-14.

Ἡ μαζική καί δημόσια λατρεία τῶν ἡρωϊκῶν νεκρῶν ἀπέκτησε σχετικὰ πρόσφατα τὶς διαστάσεις καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ τὴν ὀρίζουν σήμερα. Τὰ μνημεῖα τῆς, ποὺ βλέπουμε γύρω μας, κατασκευάστηκαν κυρίως μετὰ τὸ 1918, ἐνῶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ ὀλότελα πρόσφατες ἐποχές. Ἡ ἐξάπλωση καὶ οἱ συμβολισμοὶ ποὺ ἐμπεριέχουν, παρέχουν πλούσιο ὕλικὸ γιὰ ιδιαίτερες μελέτες. Ὁ χῶρος ὅμως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐπεκταθοῦμε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Σὲ τοῦτο τὸ ἄρθρο θὰ περιοριστοῦμε στὴν ἀναζήτηση ὀρισμένων ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἔκτισαν τὸ ἰδεολογικὸ πλέγμα τῆς λατρείας τῶν ἡρωϊκῶν νεκρῶν. Ἀντιλήψεις ποὺ γεννήθηκαν ἢ λειτούργησαν στὴν κρίσιμη γιὰ τὴν περίπτωσή μας περίοδο τοῦ 1912-1920.

ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΟΥ 1913: ΑΠΟ ΤΟ ΑΠΟΤΡΟΠΑΙΟ ΣΤΟ ΙΔΑΝΙΚΑ ΩΡΑΙΟ

Ἀπὸ τὰ μέτωπα τοῦ 1912-13, ὁ στρατιώτης-ἀνταποκριτὴς Νίκος Καρβούνης³ ἔστειλε στὴν ἐφημερίδα *Ἐστία* τὶς πολεμικὲς του ἐντυπώσεις. «Αἱ διηγήσεις αὐταὶ δὲν εἶναι ἱστορία», ἔγραφε. «Ὁ στρατιώτης γνωρίζει μόνο αὐτὰ ποὺ εἶδε καὶ ἔζησε (...) Δὲν ξέρει τὶς διαταγές, τὶς μεγάλες κινήσεις τῶν μαχῶν ἢ τῶν διαπραγματεύσεων, δὲν βλέπει τὸ σύνολο»⁴. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ τὸν διαψεύσουμε. Ὑπάρχουν πολλὲς ψηφίδες τῆς ἱστορίας μέσα σὲ ὅσα ἕνας στρατιώτης ἔζησε καὶ εἶδε καθὼς καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ κατέγραψε.

«Ἐνα σύνταγμα ἀνεβαίνει μὲ ζητωκραυγὰς, κατὰ τετράδας, στὸν λόφο. Σκοτῶνει ὁ συνταγματάρχης του, οἱ λοχαγοὶ του, οἱ ἀξιωματικοὶ του. Εἰς πολλοὺς λόχους διοικοῦν λοχιαί. Ἐμπρός, πάντοτε ἐμπρός! Πέφτουν γύρω τὰ παιδιά. Ἀλλὰ ἡ νίκη, ἡ Νίκη εἶναι δική μας, δική μας!» Ὡ τὸ ὠραῖο μεθῦσι τῆς χαρᾶς, τῆς ἀφροντισιαῖς, τῆς περιφρονήσεως τῆς ζωῆς! Ὡ, ἡ ἐντονώτατη ζωὴ τῶν στιγμῶν αὐτῶν, ἡ ἀξία μιᾶς αἰωνιότητος.

Τὰ πτώματα μορφάζουν. Σπασμένα τουφέκια. Ἀδειασμένες παλάσκες. Λόγχες ματωμένες. Καπνοὶ ἀπὸ τὰ χωριά ποὺ καίονται. Ἄλογα χωρὶς ἀναβάτην ρουθουνίζουν τρομαγμένα καὶ τρέχουν στὰ πυρπολούμενα τὰ χωράφια [...] Ὁραῖοι ὄσοι ἔπεσαν. Αὔριον ἢ σειρὰ τῶν συντρόφων των. Ὁ θάνατος χαρὰ καὶ ἡ νίκη εὐτυχία»⁵.

Ἡ μάχη τοῦ Κιλκίς ἦταν μιὰ κόλαση. Οἱ ἀπώλειες τρομακτικὲς⁶. Οἱ κάμποι

3. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ λογοτέχνη, δημοσιογράφο, καθηγητὴ, ποὺ διακρίθηκε ἀργότερα στὸ ἀριστερὸ κίνημα καὶ τὴν Ἀντίσταση.

4. Νίκος Καρβούνης, *Ὁ πόλεμος Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας. Ἐντυπώσεις πολεμιστοῦ*, ἔκδ. Γ. Φέξη, Ἀθήνα 1914, πρόλογος.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 6-7. Μάχη Κιλκίς.

6. Στὶς διήμερες μάχες τοῦ Κιλκίς-Λαχανᾶ, οἱ ἀπώλειες ἦταν 8540 ἄνδρες σὲ σύνολο 81.560 μετασχόντων. Δηλαδή τὸ 10% περίπου. Οἱ ἀπώλειες σὲ στελέχη ιδιαίτερα ἦταν πολὺ βαριές. Πβ. Π.

τοῦ Ἰουνίου, ξεροὶ καὶ ἀθέριστοι, ἔπαιρναν φωτιά ἀπὸ τὶς ἐκρήξεις καί, ἀνάμεσα στὰ καιόμενα στάχυα τοῦ σταριοῦ, τοῦ καλαμποκιοῦ καὶ τοῦ ὀπίου, ἔβρισκαν φρικτὸ τέλος οἱ τραυματίες. Δύσκολα θὰ μπορούσε ἕνας τέτοιος θάνατος νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ χαρὰ καὶ νὰ προμηνύσει τὴν εὐτυχία. Στὸν πόλεμο, παρατηρεῖ ὁ Ἐνγκάρ Μορέν, οἱ κοινωνίες γίνονται πρὸ συμπαγεῖς, οἱ δεσμοὶ πού τὶς διασχίζουν ἰσχυροποιοῦνται καὶ σκληραίνουν, γίνονται ἀκαμπτοί. Τὸ ἄτομο, δεσμευμένο ἀπὸ αὐτοὺς συνθλίβεται καὶ μαζί του χάνεται αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ θανάτου πὸν τρομοκρατεῖ τοὺς θνητοὺς τὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης: ὁ θάνατος-ἀπώλεια τῆς ἀτομικότητας δὲν φοβίζει πλέον σὲ μία κατάσταση ὅπου ἡ ἀτομικότητα ἔχει συρρικνωθεῖ καὶ ἐκμηδενιστεῖ. «Πέφτουν γύρω τὰ παιδιὰ — «ἡ νίκη εἶναι δική μας»: τὸ δεύτερο μετροῦσε γιὰ τὴν ὁμάδα καὶ τὴν κοινωνία. Τὸ πρῶτο ἦταν μέρος τοῦ διάκοσμου τῆς μέθης, τῆς ἀνάτασης, τῆς γιορτῆς-θυσίας στὴ συλλογικὴ Πατρίδα.

Αὐτὸς ὁ θάνατος ὁ ἔντονος, ὁ μεθυστικός, δὲν εἶχε τίποτα τὸ ἀποτρόπαιο, τίποτε δὲν τὸν ἔκανε ἀποκρουστικὸ στοὺς πολλούς, στὴν κοινωνία, τὴν δόξα τῆς ὁποίας ὑπηρετοῦσε. Γι' αὐτὸ καὶ τὸν συναντᾶμε στὰ ἀναγνώσματα πού, μέσα ἀπὸ τὰ περιοδικά, τὶς ἐφημερίδες ἢ τὶς πολεμόχαρες ἐκδόσεις τῆς ἐποχῆς, μετέφεραν τὸν ἀπόηχο τῆς πολεμικῆς πραγματικότητας σ' ἐκείνους πού παρακολουθοῦσαν ἀπὸ μακριά. Στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Σ' αὐτὴν τὴν παραποιημένη εἰκόνα ἐκείνοι πού ἔπесαν ἦταν, γενικά, ὠραῖοι. Στὴν μαρτυρία τοῦ Καρβούνη, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ ἐπιμονὴ σ' αὐτὴν τὴν ὁμορφιὰ ἀκόμα καὶ ἐκεῖ πού ὁ θάνατος δὲν ἦταν ἀπρόσωπος, ἄρα ἀδιάφορος. Σὲ μιά του ἱστορία, ἕνας λοχαγὸς μαθαίνει τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του, λοχία στὸ ἴδιο σύνταγμα. Ἡ μέθη χάνεται: ὁ νεκρὸς ἐδῶ ἔχει ταυτότητα. Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς οἰκογένειας τῆς ὁποίας ὁ θάνατος συντριβεῖ βίαια τὴν συνοχή, βρίσκεται δίπλα στὸ φονικό. Θλίψη λοιπὸν καὶ περισυλλογή. «— Πῶς θὰ τὸ γράψω τῆς γρηᾶς; ...καημένη μάνα!». Στιγμὲς ἐπιβλητικὲς μέσα σ' ἕνα «φωτοστέφανον δόξης καὶ πόνου»⁸.

Καὶ ὅμως ἡ ὁμορφιὰ κι ἐδῶ κυριαρχεῖ. Μάλιστα, γιὰ ν' ἀναδειχτεῖ, οἱ ὄροι ἀντιστρέφονται. Στὸ πεδίο τῆς μάχης τώρα, ὁ ἀπρόσωπος θάνατος τῶν πολλῶν, ὁ χωρὶς ταυτότητα, τὸ προϊόν τῆς χθесινῆς μέθης, παρουσιάζεται ἀποτρόπαιος. «Τὰ πτώματα, μαῦρα καὶ φρικωδῶς ἀπόζοντα, φουσκωμένα καὶ παραμορφωμένα ἀπὸ τὴν μεγάλην λειτουργίαν τὴν ὁποία ἐτέλει ὁ ἥλιος...». Ἀντίθετα ὁ νεκρὸς ἀδελφὸς βρέθηκε γαλήνιος καὶ ἄτρωτος, «ὔπιος, μὲ τὰ μάτια κλειστά», ὡς νὰ κοιμᾶται. Μειδιᾷ μὲ παιδικὴ ἀφροντισιὰ καὶ οἱ ἀλλελεκες σειρὲς τῶν δοντιῶν

Παναγάκος, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς δεκαετίας 1912-1922*, Ἀθῆναι 1961 καὶ Γ. Μαργαρίτης, «Ἀπὸ τὸν λοχία τῆς Κούτρας στὸν Βενιζέλο. Ἡ βιομηχανοποίηση τοῦ ἥρωικοῦ θανάτου», *Ὁ Πολίτης*, τχ. 73, 1986, σ. 62.

7. Edgar Morin, *L'Homme et la mort*, Παρίσι 1970, σ. 39-40.

8. Καρβούνης, *ὁ.π.*, σ. 23-24.

του λάμπουν στον ήλιο. Κοιμάται, όνειρεύεται και χαμογελά «πρός κάποιο υπερκόσμιο όνειρο»⁹.

Σε τούτες τις άφηγήσεις λοιπόν, που για λογαριασμό της κοινωνίας προσάρμοζαν την πολεμική πραγματικότητα, ό ήρωικός θάνατος, είτε γενικά και άπρόσωπα, είτε ειδικά και άτομικά, ήταν σε κάθε περίπτωση ώραιος θάνατος. Ήταν ό ένθουσιασμός των ήμερών υπεύθυνος γι' αυτήν την μεταγραφή των εικόνων; Ήταν ή μέθη της νίκης; Άς αφήσουμε τό έρώτημα άνοιχτό προς τό παρόν κι άς συνεχίσουμε την περιπλάνησή μας άνάμεσα σ' αυτές τις προσαρμοσμένες εικόνες¹⁰.

ΟΙ ΗΡΩΕΣ-ΝΕΚΡΟΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΑΙΩΝ

Άπό τά 1914, στην πέμπτη τάξη του δημοτικού σχολείου, τά μικρά παιδιά γνώριζαν τον ήρωικό θάνατο άπό τό άναγνωστικό της Γαλάτειας Καζαντζάκη που έφερε τον γεμάτο νόημα τίτλο: «Ο στρατιώτης». Κεντρικό του θέμα ήταν ή ιστορία ενός νέου που ξενιτεύτηκε μικρό παιδί, στά έντεκά του χρόνια, άπό τή φτωχή του γενέτειρα, την Ήπειρο, στην πλούσια Αίγυπτο όπου και απέκτησε κάποια περιουσία. Όταν έφθασε τό άγγελμα του πολέμου του 1912, δέν δίστασε ούτε στιγμή νά εγκαταλείψει την πρώτη και νά μοιράσει την δεύτερη άνάμεσα στη μητέρα του, την άδελφή του και την πατρίδα που έτοιμαζόταν για πόλεμο. Θα έλεγε κανείς ότι τακτοποιούσε τις ύποθέσεις του σαν νά άποχαιρετούσε τον κόσμο μέσα στον όποιο ζούσε. Έπρόκειτο για ένα είδος διαθήκης.

Κατατάχθηκε έθελοντής. Έπληρωσε μιá πατριωτική-γενική και μιá προσωπική-ειδική αίτία για τότο. Η πατρίδα — που ύψώνετο για «νά ζητήσει τά δίκαιά της και νά εκπλύνει με τό αίμα της την ήττα του 1897»¹¹ — τον καλούσε βεβαίως, αλλά όχι μόνο αυτή. Ο πατέρας του νέου είχε φονευθεί «ήττημένος κατά τον άτυχή πόλεμον του 1897». Άτίμωση έθνική — εκδίκηση προσωπική για μιάν άτίμωση οίκογενειακή. Έπρεπε νά ξεπλυθούν ταυτόχρονα και τά δύο. Η συμφορά της πατρίδας και ή ταπείνωση της οίκογένειας άλληλοεμπλέκονται. Η πρώτη ίσως νά φαίνεται έδώ άδύναμη στο νά κινητοποιήσει άφ' έαυτής τους άγωνιστές της. Τά παιδιά θα τό καταλάβαιναν όμως καλύτερα έτσι. Θα συνέδεαν την χειροπιαστή σ' αυτά έννοια της οίκογένειας με την άφηρημένη αντίστοιχη της πατρίδας...

9. Στο ίδιο, σ. 25-26.

10. Άναφερόμαστε ιδιαίτερα στον έλληνο-βουλγαρικό πόλεμο. Σ' αυτόν, και οι άπάλειες ήταν σημαντικές, αλλά και τό πάθος, ό φανατισμός, ή λύσσα, ή δίψα για την νίκη. Οι πέντε του έβδομάδες λίγα κοινά είχαν με τον προηγούμενο έλληνο-τουρκικό πόλεμο. Πβ. Μαργαρίτης, ό.π., σ. 61-62.

11. Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Ο Στρατιώτης» στο «Άναγνωστικόν της πέμπτης τάξεως του δημοτικού σχολείου», Αθήνα, πολλαπλές εκδόσεις άνάμεσα στα 1914 (έγκριση: «Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Α', φ. 221) και στα 1937. Έδω, έκδ. 1933, σ. 7.

Ὁ νέος Αἰγυπτιάτης προσκλήθηκε λοιπὸν ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς στὴ θανάσιμη περιπέτεια. Ἡ πρόσκληση ἔγινε μὲ ἐνθουσιασμό ἀποδεκτή: «—Εἶναι καλὸς ὁ θάνατος, ὅταν ἀποθνήσκη κανεὶς διὰ τὴν Ἑλλάδα»¹². Ὁ μόνος φόβος του φαινόταν νὰ εἶναι ὁ ἄδοξος θάνατος τοῦ δειλοῦ: «Θεὲ μου, πρὶν νὰ δειλιάσω ἄς ἔλθῃ μιὰ εὐσπλαχνικὴ σφαῖρα νὰ μὲ εὕρῃ διὰ νὰ ἀποθάνω ὡς ἄξιος στρατιώτης»¹³. Πρόκειται γιὰ τὴ μόνη παρουσία τοῦ φόβου σὲ ὅλο τὸ ἀνάγνωσμα. Ὁ ἴδιος φόβος τοῦ «ἀνάξιου θανάτου» τρομάζει κι ἕναν γέροντα ποῦ ἔχασε τὸν γιό του στὰ Γιαννιτσὰ καὶ ἐμφανίζεται νὰ ρωτᾷ τοὺς συμπολεμιστὲς τοῦ τελευταίου μὲ ἀγωνία: «Θέλω νὰ μάθω μὲ ποῖον τρόπον — καὶ τὰ δάκρυα τοῦ δέκοσαν τὴν φωνήν — νὰ μάθω πῶς ἀπέθανε τὸ παιδί μου...»¹⁴.

Ἡ ἐρώτηση προκαλεῖ μιὰ ἥρωικὴ διήγηση γιὰ ἕναν ἀτρόμητο πυροβολητὴ ποῦ πέθανε ἀγκαλιασμένος μὲ τὸ πυροβόλο του, ἀφοῦ νίκησε καὶ ἔτρεψε σὲ φυγὴ πολλαπλάσια ἐχθρικά κανόνια. Ἡ φυγὴ τῶν ἐχθρῶν — ὁ δικὸς τους θάνατος εἶναι ἀσήμαντος θάνατος φυγάδων, ἐπώδυνος καὶ πραγματικὸς —, τὸ σφιχταγκάλιασμα ἥρωα καὶ πυροβόλου, ἡ ἀπονομὴ τιμῶν στὸν νεκρὸ ἀπὸ τοὺς συμπολεμιστὲς του, συνθέτουν μιὰ εἰκόνα μεγαλείου. Ὁ γέρος πατέρας, ποῦ τὰ ἀκούει ὅλα αὐτὰ, κλαίει, ἀλλὰ τώρα οἱ ὀφθαλμοὶ του ἀστράφτουν καὶ τὸ «λυπημένο του πρόσωπο» ἔχει φωτισθεῖ «ἀπὸ ὑπερηφάνειαν»¹⁵. Ἡ λαμπρότητα τῆς σκηνῆς γεμίζει ὁμορφιὰ τὸν θάνατο. Μέσα σ' αὐτὴν ὁ φόβος τοῦ γέρο-πατέρα χάνεται καὶ μαζί του ἀκυρώνεται ἡ ἴδια ἡ οὐσία τοῦ θανάτου.

«Ὁ υἱός σας ἦτο τὸ καύχημα τῆς πυροβολαρχίας μας, δὲν θὰ τὸν λησμονήσωμεν ποτέ. Μετὰ εἴκοσιν ἔτη, ὅταν οἱ στρατιῶται μας θὰ προφέρουν τὸ ὄνομα του ἢ καρδιά των θὰ κτυπᾷ καθὼς ἡ ἰδικὴ μας τώρα, [...] θὰ τὸν ἀγαποῦν ὡς ἀδελφόν των ξενιτευμένον»¹⁶. Ὁ «ξενιτευμένος» εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἀπών, καί, κατὰ κάποιον ἄλλο, παρών. Ὁ θάνατος τοῦ ἥρωα δὲν εἶναι ἀπόλυτη ἀπουσία. Ἄν καὶ μετριασμένη ἀπὸ τὶς παιδαγωγικὲς, ἴσως, ἀνάγκες, ἡ ἰδέα τῆς ἀκύρωσης τοῦ θανάτου διὰ τῆς ποιότητάς του προβάλλει ἰσχυρὴ μέσα στὸ ἀναγνωστικόν¹⁷.

Ὁ πόλεμος λοιπὸν τῶν ἥρώων, ποῦ μάθαιναν τὰ παιδιά, δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὸν κίνδυνο καὶ τὸν φόβο ἐνῶ, τουναντίον, ἐλευθέρωνε ἀδελφοὺς καὶ ἔκανε τὴν

12. Στὸ ἴδιο, σ. 21.

13. Στὸ ἴδιο, σ. 24.

14. Στὸ ἴδιο, σ. 103.

15. Στὸ ἴδιο, σ. 104-105.

16. Στὸ ἴδιο, σ. 106.

17. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἦταν ἔντονη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν σφαγὴ τοῦ 1913. Ἐνδεικτικὰ, παραθέτουμε τὴν ἔκφραση τῆς στὸ ποίημα τοῦ Ἰωάννη Πολέμη, «Στοὺς Μακεδονομάχους», ποῦ δημοσιεύτηκε στὸ *Μικρασιατικὸ Ἡμερολόγιο*, Σάμος, τόμ. Δ', 1910, σ. 231. Συνοψίζει τὴν ἄρνηση ἀποδοχῆς τοῦ μοιραίου στὴν περίπτωση τῶν ἥρώων, στὰ πλαίσια φυσικὰ ἐνὸς υπερ-πατριωτικοῦ περιοδικοῦ: «... Νύκτ' ἀξημέρωτη γι' αὐτοὺς ὁ θάνατος δὲν εἶναι/μὴδ' ὕπνος δίχως ὄνειρα, ἀξύπνητος, βαθὺς [...] Γι' αὐτοὺς αὐγὴ εἶν' ὁ θάνατος κι' Αὐγερινὸς ὁ Χάρος» κλπ.

πατρίδα μεγάλη και δυνατή. Χώρια που έφερνε τὸν ἥρωα-πολεμιστὴ κοντὰ σὲ ἄλλους ἀνθρώπους και σὲ ἄλλα μέρη, τὸν ἔκανε κοινωνικὸ και τὸν μὸρφωνε. Ὁ «πόλεμος εἶναι ὠφέλιμος»¹⁸ και οἱ θάνατοι μέσα σ' αὐτὸν χρήσιμοι, ὅπως οἱ θάνατοι τῶν μαρτύρων τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ τῶν μαρτύρων τῆς ἐπιστήμης. Οἱ πρῶτοι ἐδέχοντο «ἡσυχου» τὸν «θάνατον τοῦ σώματος», «διότι ἡσθάνοντο τὴν ψυχὴν των ἀθάντων»¹⁹. Οἱ δεύτεροι, ὅπως ὁ Πλίνιος και ὁ Ἀρχιμήδης, εἶναι ἥρωες, καθὼς θυσιάστηκαν γιὰ νὰ εὐεργετήσουν και τὴν Πατρίδα τους και τὸ ἀνθρώπινο γένος²⁰. Χωρὶς νὰ εἶναι ἴδιες, οἱ δύο περιπτώσεις ἀντιστοιχίας μετὸν θάνατο τοῦ ἥρωα-πολεμιστῆ, προσθέτουν ἐπιχειρήματα στὴν ἀναίρεση τοῦ βάρους του. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ ἀθάνατη ψυχὴ τοῦ μάρτυρα κάνει τὸν θάνατο ἀσημαντο καθὼς ἀνοίγονται μ' αὐτὸν οἱ πόρτες πρὸς τὴν οὐράνια ζωὴ, τὴν ἔνωση μετὴν Πίστη, μετὸν Θεό, μετὴν Ἰδέα. Ἡ δὲ Ἰδέα τῆς Πατρίδας μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκεῖνη τῆς προόδου τῶν ἀνθρώπων. Οἱ μάρτυρες τῆς ἐπιστήμης πεθαίνουν ἀληθινὰ ἀλλὰ ὁ θάνατός τους ἀκυρώνεται ἀπὸ τὴν συνεισφορά τους στὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τὸ τελευταῖο φαίνεται νὰ συμπυκνώνει τοὺς στόχους τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων και ἡ κίνησή του πρὸς τὰ ἔμπρός, πρὸς τὴν πρόοδο, παρουσιάζεται ὡς μία μορφή ζωῆς, ἱκανῆς νὰ συμπεριλάβει, νὰ ἐνσωματώσει και νὰ ὑποκαταστήσει τὶς ἐπιμέρους ζωὲς ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἀκυρώνοντας ἔτσι τὸν προσωπικό τους χαμό²¹.

Ὁ παρονομαστής τῶν δύο ἀνάλογων μετὸν ἡρωϊκὸ θάνατο περιπτώσεων παρουσιάζεται κοινός: ἡ ἀθανασία, ὁ θάνατος-συνέχεια. Πόση ἀμχανία κρύβεται ὅμως στὶς διαφορετικὲς τοὺς διαστάσεις. Ὁ πρῶτος, ἀχρονικός, ἀνιστορικός, ἀπόλυτος. Ὁ δεύτερος, ἱστορικός, ἐξελικτικός, δεμένος μετὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων. Ὁ πρῶτος, ἔνταξη στὸ αἰώνιο μέσα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ὀλοκλήρωση, ὁ δεύτερος, συμβολὴ σὲ μία συλλογικὴ συνέχεια. Ὁ ἡρωϊκὸς θάνατος στὸ ἀναγνωστικὸ τῆς Καζαντζάκη ἔπρεπε νὰ συσχετιστεῖ και μετὸς δύο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ καιροὶ δὲν θὰ ἔβρισκαν πειστικὴ τὴν ταύτισή του μετὸν ἕναν ἀπὸ αὐτούς. Ἐπρόκειτο γιὰ ἐποχὲς δισταγμῶν και μεταβολῶν στὶς ἀντιλήψεις.

18. Καζαντζάκη, ὁ.π., σ. 118.

19. Στὸ ἴδιο, σ. 40.

20. Στὸ ἴδιο, σ. 128.

21. Μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀντιστοιχία αὐτῆς τῆς λογικῆς μετὸν τρόπο περιγραφῆς στὸ ἀναγνωστικὸ μιᾶς ἡρωϊκῆς ἐφόδου: «... ὅσοι ἔπεσαν, καλὰ ἔπεσαν, οἱ ἄλλοι προχωροῦν ἀπτόητο» — και συνεχίζει, προσπαθώντας ἴσως νὰ ἀμβλύνει τὴν ὀμότητα τῆς εἰκόνας αὐτῆς: «ὄτε ἤμεθα μακρὰν τοῦ πολέμου, εἰς τὰς εἰρηνικὰς ἐργασίας μας, ἐνομιζαμεν τὸν θάνατον εἰς τὸν πόλεμον ὡς τι φοβερόν και ὀδυνηρότατον, ἔπρεπε νὰ ἔλθωμεν ἐδῶ και νὰ πολεμήσωμεν, ἵνα ἴδωμεν πόσον ἐδῶ ὁ θάνατος παρουσιάζεται ἀπλοῦς και γλυκὺς, και πόσον ὁ πόλεμος ὁμοιάζει ἀληθῶς μετὸν πανήγυριν!» (στὸ ἴδιο, σ. 147).

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ «ΗΡΩΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ»

“Αν και οι ήρωικές περιγραφές των πολεμικών πεδίων του 1912-13 ξεπεράστηκαν γρήγορα μέσα στις αλληπάλληλες πολεμικές περιπέτειες που σημάδεψαν την χώρα, το πνεύμα τους επέζησε για πολύ καιρό ακόμα. Θά ήταν λοιπόν σκόπιμο να σταθούμε λίγο στις αντιλήψεις αυτές και να σκαλίσουμε τις ρίζες τους, όπως και τις αντίστοιχες που άφοροῦσαν τις γενικότερες περι θανάτου αντιλήψεις τῆς ἐποχῆς.

“Ὡς τις ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ὁ νεκρὸς και ἡ διαχείρισή του ἦταν κυρίως ὑπόθεση τῆς οἰκογενείας του, τοῦ ἱερέα τῆς ἐνορίας του και σπανιότερα και ὑπόθεση τοῦ οἰκογενειακοῦ γιατροῦ. Στά 1914, τὸ Βασιλικὸ Διάταγμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν λειτουργία τοῦ Παθολογικοῦ Ἀνατομείου τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἀποκάλυπτε τις ρωγμές που εἶχαν δημιουργηθεῖ στη θρησκευτική και κοινωνική λογική των νεκρικών τελετουργιών. Τὸν νεκρὸ τὸν διεκδικούσε πλέον και ἡ ἐπιστήμη²². Ὁ πολὺς κόσμος ἄρχισε νὰ ἀντιληφθεῖ τὴ σημασία τῶν νέων αὐτῶν πρακτικῶν, τις θεώρησε νεωτερισμούς παράξενους και μόνο προοδευτικά τις ἀποδέχτηκε ὡς λογικές και αὐτονόητες²³. Ἡ ἀντίδραση στοῦ «ἀνοιγμα» τοῦ νεκροῦ ἢ στοῦ κάρφωμα τοῦ φερέτρου συνεχίζεται ἐξάλλου ὡς τις μέρες μας.

Τὸ νοσοκομεῖο δὲν ἦταν ἀκόμα ὁ τόπος τῶν θανάτων, ἄν και οἱ ἀρρώστιες ἦταν ἡ κύρια αἰτία τους. Σὲ περίπτωση δυστυχήματος στοῦ δρόμο, γιὰ παράδειγμα, ὁ ἐτοιμοθάνατος τραυματίας δὲν ἦταν σίγουρο ὅτι θὰ μεταφερόταν στοῦ νοσοκομεῖο. Συνήθως τὸν μετέφεραν βιαστικά στοῦ σπίτι του ὥστε νὰ πεθάνει εἰρηνικά, καθὼς πρέπει, στοῦ οἴκειο του περιβάλλον²⁴. Συνοπτικά μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ θάνατος πολὺ ἀπείχε ἀκόμα ἀπὸ τοῦ νὰ γίνει μιὰ τεχνική διαδικασία.

Σὲ μιὰ τέτοια ἐποχή, παλαιότερες πρακτικές και ἀντιλήψεις γύρω ἀπὸ τὸν θάνατο κρατοῦσαν γερά στις θέσεις τους. Ἦταν δὲ ιδιαίτερα ἐμφανεῖς στην περίπτωση τοῦ ἠρωικοῦ θανάτου.

Ὁ Φιλίπ Ἀριέ, ἀσχολήθηκε ιδιαίτερα μὲ τὰ συστατικά στοιχεῖα τοῦ παλι-

22. *Ἐφημ. Κυβερν.*, Α', φ. 344/1914, «Περὶ κανονισμοῦ τοῦ Παθολογικοῦ Ἀνατομείου τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου». Στο διάταγμα ἦταν ἐμφανῆς ἡ δικαιοδοσία τῶν συγγενῶν πάνω στοῦ νεκροῦ —κυρίαρχη ἀκόμα παρὰ τὸν περιορισμὸ της (ὕποχρέωση παράδοσης τοῦ πτώματος στοὺς συγγενεῖς μετὰ ἀπὸ 24 ὥρες, ἀποκατάσταση τῶν παραμορφώσεων που προκλήθηκαν κλπ.).

23. Πβ. ἐφ. *Ἐμπρός*, φ. 7765, 27 Μαῖου 1918, ἄρθρο μὲ τίτλο, «Νεκρολατρεία». Παρουσιάζει τὸν ἀντίκτυπο ὀρισμένων καινοτομιῶν στις νεκρικές τελετουργίες, ὅπως τὸ κλείσιμο τοῦ φερέτρου (ἀκόμα και σήμερα μόνο στην Ἀθήνα ἔχει γίνει ὀλότελα παραδεκτὴ ἢ καινοτομία αὐτή), ἢ παρακμή και ἢ ἀπαγόρευση τῶν μοιρολογιῶν, οἱ νεκροτόμες. “Ὅλα ἐτοῦτα, ἀπὸ τὸ κράτος και τὴν πίεσιν τοῦ νεωτέρου βίου», ἀναφέρει.

24. Πβ. ἐνδεικτικά ἐφ. *Καθημερινή*, 4 Φεβρουαρίου 1920, γιὰ θύμα αὐτοκινητιστικοῦ δυστυχήματος.

οὔ, «ἐξημερωμένου», θανάτου, δηλαδή μὲ τὴ στάση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντι στὸν θάνατο πρὶν ἀπὸ τὶς ἀλλαγές στὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἔφερε ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση. Στάση «συμβιβασμοῦ»: ἡ ὁμάδα ποὺ ἔχανε κάποιον μέλος τῆς ἔβρισκε νοοτροπικὰ καὶ τελετουργικὰ τὸν τρόπο νὰ ἐπουλώνει τὶς πληγές τῆς καὶ ἡ ἡρεμία ἦταν τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς τελευταίας στιγμῆς. Ὁ θάνατος — θεωροῦσαν τότε — προειδοποιούσε, ἦταν γνωστός ἀπὸ τὰ πρὶν, ὑπῆρχε προετοιμασία γι' αὐτόν, ἦταν δὲ δημόσιος, ἀνάμεσα σὲ συγγενεῖς, συμπολεμιστὲς ἢ φίλους, ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα μέσα στὴν ὁποία ὁ ἐτοιμοθάνατος λειτουργοῦσε καὶ ἡ ὁποία ὑφίστατο πλῆγμα ἀπὸ τὸν χαμό του²⁵. Σκηνικὸ ποὺ συμπληρωνόταν ἀπὸ τὴν ἔκφραση τῶν τελευταίων ἐπιθυμιῶν τοῦ «ἀναχωροῦντος», τὴν μοιρασιά τῆς περιουσίας, τὴν ἐκφώνηση κάθε εἶδους διαθήκης²⁶. Ἀπὸ τὴν γαλήνη τῆς μορφῆς τοῦ ἐπίσης, τῆς προετοιμασμένης γιὰ τὸν «ὑπνο»²⁷ πού, ἀργότερα, στὸν 19ο αἰῶνα θὰ τὴν ἀντικαθιστοῦσε ἡ ὁμορφιά. Ὁμορφιά διάχυτη στὸ σκηνικὸ καὶ στὴν μορφή τοῦ νεκροῦ, καθὼς ὁ θάνατος γινόταν ἀντιληπτός ὡς ἀπελευθέρωση στὸ ἄπειρο καὶ ὡς συνεύρεση χωρὶς ὄρους καὶ περιορισμούς μὲ τὰ πρόσωπα τὰ ἀγαπητά²⁸.

Οἱ ἡρωϊκοὶ θάνατοι τοῦ 1913 ἐνσωμάτωναν συχνὰ τὰ παλαιὰ αὐτὰ στοιχεῖα. Ὁ ἐθελοντὴς τῆς Γαλάτειας Καζαντζάκη, ὅπως εἶδαμε, προετοιμάστηκε γιὰ τὸν πόλεμο ὡς νὰ προετοιμαζόταν γιὰ τὸν θάνατό του, ἄσχετα ἂν ὁ τελευταῖος, γιὰ λόγους ἴσως παιδαγωγικοῦς, δὲν ἦλθε. Παρακάτω, ὁ ἡρωϊκὸς τῆς δεκανέας-πυροβολητῆς πέθανε μπροστὰ στοὺς συμπολεμιστὲς του μέσα σὲ σκηνικὸ μεγαλεῖο, ὁμορφος κι αὐτός — καὶ μάλιστα βρῆκε τὸν καιρὸ νὰ ἀφήσει τὶς τελευταῖες του παραγγελίες: «Φεύγω! Ἐκαμα τὸ καθήκον μου! Ὅταν θὰ περάσης ἀπὸ τὴν Φιλιππιάδα πῆγαινε νὰ χαιρετήσης τὸν πατέρα μου καὶ τοὺς ἀδελφούς μου!». Σκηνοθέτησε ἀκόμα τὸν ἴδιο του τὸν θάνατο ζητώντας νὰ τὸν πλησιάσουν στὸ πυροβόλο ὥστε νὰ ξεψυχήσει ἀγκαλιασμένος μὲ αὐτό²⁹.

Σὲ μιὰ ἀντίστοιχη περίπτωση, ἓνας εὐζωνας ἐθελοντὴς, θανάσιμα τραυματισμένος, ἀφιέρωσε τὶς τελευταῖες του στιγμὲς στὴν ἀνασκόπηση τῆς ὡς τότε ἐνδοξῆς του πορείας: «Εἶπέ εἰς τοὺς γονεῖς μου», εἶπε στὸν ἱερέα, «ὅτι ἔπεσα μαχόμενος τιμηθεῖς ἀπὸ πέντε παράσημα»³⁰. Στὰ τελευταῖα λόγια τῶν ἀξιωματικῶν ποὺ σκοτώθηκαν ἐπικεφαλῆς τῆς πῶ ὀρμητικῆς ἐφόδου, ἀνακαλύπτεται συχνὰ ἓνα εἶδος «παραδοσιακῆς» διαθήκης. «Παρὰ κάτω ἄλλος λοχαγός, θανά-

25. Philippe Ariès, *L'Homme devant la mort*, τόμ. I, *Le temps des Gisants*, Παρίσι 1985, σ. 20 καὶ τόμ. II, *La mort ensauvagée*, Παρίσι 1985, σ. 281.

26. *Στὸ ἴδιο*, τόμ. I, σ. 24-25, 27-30.

27. *Στὸ ἴδιο*, τόμ. I, σ. 27.

28. *Στὸ ἴδιο*, τόμ. II, σ. 119 κ.έ. Ἡ ρομαντικὴ στάση ἀπέναντι στὸν θάνατο στὸ κεφάλαιο, «Ἡ ἐποχὴ τῶν ὀραίων θανάτων».

29. Καζαντζάκη, *ὁ.π.*, σ. 105.

30. Ἀγγελικὴ Παναγιωτάτου, «Νεκρολογία τοῦ Ζώζου Βατιμᾶ-ἔλα», *Μικρασιατικὸ Ἡμερολόγιο*, Σάμος 1914, τόμ. Η', σ. 122. Σύγκριση μὲ Ariès, *ὁ.π.*, τόμ. I, σ. 23 κ.έ.

σιμα τραυματισμένος, μοιράζει τὰ χρήματά του και τὸ πιστόλι του και τὰ γυαλιά του στους στρατιώτας. — 'Αφήστε με τώρα! 'Εμπρός ἐσεῖς! Μὴν ἀργοπορεῖτε! 'Εμπρός κι ὁ Θεὸς μαζί σας!»³¹.

Ὁ γνωστότερος ἀπὸ τοὺς ἥρωες τοῦ 1912, ὁ Λορέντζος Μαβίλης, ποθοῦσε τὴν «δάφνην τοῦ μάρτυρος» και ὄνειρευότανε νὰ «πέση εἰς μίαν “ἠπειρωτικὴν ῥεματιὰ”»³². Ὁ πόθος τοῦ ἠρωϊκοῦ θανάτου εἶναι και πρόβλεψη κατὰ κάποιον τρόπο. Εἶναι και κάτι περισσότερο. Ὁλοκλήρωση τῶν ιδανικῶν τῆς ζωῆς, ἔνωση μὲ τὴν Ἰδέα, περίπου ἐρωτική. Ἡ ἔξαρση, τὸ πάθος, ἡ ἀνάταση τῆς ψυχῆς και τοῦ σώματος τὴν ὥρα τοῦ ἠρωϊκοῦ θανάτου, χάραζε τὴν ὁμορφιά στὰ νεκρὰ πρόσωπα τῶν «τυχερῶν»³³ ἠρώων. Ἡ ὁμοιότητα μὲ τοὺς θανάτους ποὺ ὁ Ἄριεξ χρησιμοποιεῖ ὡς παραδείγματα γιὰ νὰ παρουσιάσει τὸ σκηنيκὸ τῆς θανάτου ἐποχὴ τῶν ὠραίων νεκρῶν», εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Μόνον ποὺ στὴν ἠρωϊκὴ περιπτώση ἡ εὐτυχία μπροστὰ στὸ τέλος δὲν πηγάζει ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση τῆς ἀπόλυτης συνεύρεσης τῆς οἰκογένειας, τῶν ἀγαπημένων προσώπων στὸ φωτεινὸ ἄπειρο³⁴, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν προσδοκώμενη συνάντηση μὲ τὴν Ἰδέα-Πατρίδα. Ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἀτομικότητος, ὀλοκλήρωση μέσα στὴν Κιβωτὸ τὴν ἀφθαρτὴ τοῦ Ἔθνους: ἀθάνατη αὐτὴ, ἱκανὴ νὰ κάνει ἀθάνατο και τὸ φθαρτὸ τὸ σῶμα. Γι' αὐτὸ και ἡ σημαία-σύμβολο και περίβλημα τῆς Κιβωτοῦ αὐτῆς σκεπάζει τὰ φέρετρα, τὶς σορούς τῶν ἠρώων. Βεβαιώνει τὴν εἴσοδο στὴν αἰωνιότητα. Ἡ ρομαντικὴ ἐποχὴ τῶν ὠραίων θανάτων ἐπέζησε μέσα στους ἠρωϊκοὺς θανάτους τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Οἱ προσωπικοὶ και οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ ὑποκαταστάθηκαν ὅμως ἐδῶ ἀπὸ τοὺς δημόσιους, τοὺς πατριωτικοὺς δεσμοὺς τῶν ἐθνικῶν κοινωνικῶν ἐνοτήτων. Οἱ ἀντιθέσεις ποὺ γεννήθηκαν ἀπ' αὐτὸ δὲν ἦταν ἀπὸ τίς πιὸ ἀπλές.

Στὰ 1913, μιὰ μάνα θρηνεῖ τὸν θάνατο τοῦ μοναχογιοῦ της στὸ «ἀχόρταγο Μπιζάνι»: «Ὁλος ὁ κόσμος και ὁ ἥλιος μαζί και τὸ φεγγάρι και τ' ἀστέρια εἶχανε γκρεμιστεῖ σὲ θρύψαλα, δὲν ἦτανε πιά, τίποτα δὲν ἦτανε πιά γι' αὐτὴν»³⁵. Τὸ «γεροντικὸ κεφάλι» δύσκολα μπορούσε νὰ ὑπερβεῖ τὸν πόνο τοῦ οἰκογενειακοῦ χωρισμοῦ. Ἡ «ἀνάγκη» τῶν καιρῶν ἀπαντοῦσε στὸν πόνο της μὲ τὴν δικὴ της λογικὴ: «ἐκεῖνο ποὺ μᾶς φουσκώνει τὴν καρδιά στὸν θάνατο, ὕστερ' ἀπ' τὸν σπαραγμὸ τοῦ χωρισμοῦ, εἶναι ὁ ἄδικος χαμὸς, ὁ χαμὸς ποὺ δὲν ἔχει κανένα

31. Ν. Καρβούνης, ὁ.π., σ. 19.

32. Α.Μ. Ἀνδρέαδης, «Λορέντζος Μαβίλης», *Παναθηναία*, Δεκέμβριος 1912, σ. 73, 76. Ἐπίσης, Κ. Μιχαηλίδης, «Λ. Μαβίλης», *Παναθηναία*, τόμ. ΚΕ', 1912-13, σ. 55.

33. Συχνὰ οἱ ἠρωικοὶ νεκροὶ παρουσιάζονται και μακαρίζονται ὡς «τυχεροί», σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκείνους ποὺ πεθαίνουν ἀπὸ ἀρρώστιας ἢ ἀτυχήματα. Πβ. Ἐλένη Σβορώνου, «Εἰς τὸν ἄδικον θάνατον τοῦ στρατιώτου», *Μικρασιατικὸ Ἡμερολόγιο*, τόμ. Γ', 1916, σ. 312.

34. Αἰγιός, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 130: περίπτωση ἀλληλογραφίας τῶν La Ferronnays, ἐπιθυμία θανάτου γιὰ συνεύρεση μὲ ἀγαπημένο σύζυγο· σ. 131: εὐτυχία στὸν θάνατο: συνεύρεση μὲ ἀγαπημένα πρόσωπα, σκέψεις τοῦ 1837.

35. Παῦλος Νιρβάνας, «Πλῆθος Ναοί», *Παναθηναία*, τόμ. ΚΕ', 1912-13, σ. 130.

λόγο». 'Εδῶ ὅμως, μπροστὰ στὸ Μπιζάνι, ὁ θάνατος εἶχε σημαντικὸ λόγο. Κι ἔτσι ὁ χωρισμὸς μποροῦσε νὰ ξεπεραστεῖ καὶ ὁ θάνατος νὰ δικαιωθεῖ στὴν «καρδιά τῶν χαροκαμένων». «Ὁ θάνατος [...] σὰν μᾶς παρουσιάζεται μὲ ἕναν σκοπὸ, χαραγμένον στὸ μέτωπό του, κι αὐτὸς μᾶς κάνει νὰ σκύβουμε βουβοὶ μπροστὰ του καὶ νὰ τὸν προσκυνοῦμε». 'Ετσι, οἱ «φτωχὲς μανοῦλες», τελικὰ, εἶναι εὐτυχημένες. «Στὰ στενά τους στήθια θρονιάζεται τὸ χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τῆς 'Ιδέας, ποὺ δὲν θὰ χωροῦσε ποτὲ στὰ συμπαθητικὰ αὐτὰ ἔρημοκλήσια, χωρὶς τὸ μεγάλο γκρέμισμα, ποὺ ἔφερ' ὁ ἄγριος σεισμός. Μιὰ θεότητα εἶναι κλεισμένη μέσα τους καὶ τὸ νοιώθουν»³⁶.

Ὁ θάνατος ἐδῶ δὲν σήμαινε τίποτε γιὰ τὴν οἰκογένεια. 'Αντίθετα τὴν διέλυε μὲ τὸν πιὸ τραγικὸ τρόπο. Εἶχε ὅμως τὴν δύναμη ν' ἀντικαθιστᾶ τὰ μεμονωμένα ἔρημοκλήσια τῆς μὲ πλῆθος Ναοῦς τῆς 'Ιδέας, τῆς 'Εθνικῆς Θεότητος. Κι ἐπειδὴ ὁ χαμὸς σήμαινε τὴν ἔνωση τοῦ νεκροῦ μὲ τὴν τελευταία, δὲν μποροῦσε παρά νὰ σκορπίσει γύρω του τὴν εὐτυχία. Οἱ εἰκόνες τῶν «ωραίων θανάτων» τοῦ ρομαντισμοῦ εἶχαν προσαρμόσει ἐδῶ τὶς λειτουργίες τους στὶς ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς οἰκογένειας καὶ στὸν ἔρωτα γιὰ τὶς δικές τῆς ιδέες.

Ὁ ἥρωικὸς θάνατος στὰ 1913 περιέκλειε ἄφθονα στοιχεῖα ἀπὸ προγενέστερες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν θάνατο. 'Αντιλήψεις ποὺ τὸν «ἐξημέρωναν», ποὺ ἄνοιγαν τὸν δρόμο πρὸς τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς σὲ ἄλλους κόσμους, συχνὰ πιὸ λαμπροὺς καὶ εὐτυχημένους ἀπὸ τὸν ὑπαρκτὸ ἀνθρώπινο. Ἡ πατρίδα, ἡ ἰδανικὴ Πατρίδα, διέθετε ἔτσι ἕνα εἶδος πνευματικοῦ ἀντίστοιχου, ἔτοιμοι νὰ ὑποδεχτεῖ τοὺς νεκροὺς πιστοὺς τῆς — ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐγκόσμια ἐκκλησία τῶν χριστιανῶν ἔβρισκε τὴ συμπλήρωση καὶ τὸ νόημά τῆς στὴν ἐπουράνια ἀντιστοιχία καὶ συνέχειά τῆς. Στὴν οὐσία λοιπὸν ὁ δοξασμένος θάνατος ἦταν ἄκυρος, ὅπως ὁ ἀνάλογος τῶν ἀγίων³⁷. Δὲν σταματοῦσε τὴν ζωὴ. Ὁ φόβος πρὸς αὐτὸν πρόδιδε ἐλαττωματικὴ πίστη. 'Επειδὴ ὅλα αὐτὰ συνέβαιναν στὴ διάσταση μιᾶς «πολιτικῆς θρησκείας».

ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΩΝ ΗΡΩΙΚΩΝ ΝΕΚΡΩΝ: ΑΠΟ ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ — ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ

Μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου καὶ τὴν ἀποστράτευση τῶν πολεμιστῶν, διακόπηκε ὁ προπαγανδιστικὸς τρόπος ἐνημέρωσης τῆς κοινωνίας γιὰ τὰ συμβαίνοντα. Ἡ μυθοπλασία λαβῆθηκε κυκλωμένη ἀπὸ αὐθεντικότερες εἰδήσεις. Ὁ πραγματικὸς

36. Στὸ ἴδιο.

37. Ν. Καρβούνης, ὁ.π., σ. 260-263: «Δὲν σᾶς ἐκλάψαμεν, οὔτε καὶ θὰ σᾶς κλάψουμε (...) ὁ ἀρχάγγελος τοῦ Πολέμου μὲ τὸ φλογισμένο καὶ αὐστηρὸ πρόσωπο σοῦ ἔδωκε στὸ μέτωπο τὰ τρία αἵματηρὰ φιλήματα, ποὺ σ' ἔκαμαν ἀθάνατο [...] ἕνας δοξασμένος λαὸς [...] σᾶς στέλλει τὴν εὐγνωμοσύνην του καὶ τὸν χαιρετισμὸν του. Καὶ φθάνει ὁ χαιρετισμὸς του σὰν αὔρα ζεφύρου στὰ 'Ηλύσια τῆς 'Αθανασίας Σας, καὶ ἀπαλοτρέμουν τὰ χρυσὰ ρόδα τὰ ἀμάραντα τῆς ἀγιωσύνης τῆς θυσίας Σας στὸ πέρασμά του...».

πόλεμος δὲν ξεμιαίξε μὲ τὸν πόλεμο τῶν ἡρώων. Στὸν πρῶτο ὁ θάνατος σπάνια ἦταν ἡρωικός: «Ὁ στρατιώτης ποὺ σκοτώθηκε ἔστριβε τσιγάρο. Τὴν ὥρα ποὺ σήκωνε τὸ κεφάλι του ἀπὸ τὸ πρόσωπο γιὰ νὰ τὸ ἀνάψει, μιὰ ὀβίδα ἢ πέτρα τοῦ πήρε τὸ κεφάλι. Τόσο γρήγορα ἔγινε, ποὺ ὁ σύντροφος ποὺ καθότανε δίπλα του δὲν τὸ πήρε εἶδηση παρὰ ἀργότερα...»³⁸. Ὁ αἰφνίδιος, ὁ ἀπροεידωποίητος θάνατος ἦταν ἐκεῖνος τῶν καταραμένων³⁹. Γιὰ τοῦτο καὶ ἐπιστρατεύεται κάθε φορά ποὺ χρειάζεται νὰ τονιστεῖ ἡ φρίκη. Ἀκόμα, ἄλλη ἐνδειξη, ἦταν ὁ μοναχικός, ὁ μὴ δημόσιος θάνατος. Ὁ στρατιώτης τῆς ἐδῶ περικοπῆς πέθανε μόνος, χωρὶς ὁ διπλάνος νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ. Πέθανε ἄθλια... Ὅσοι ἀντίκρυσαν τὰ τρομερὰ πεδία τῶν μαχῶν μὲ τοὺς κακοσκαμμένους στὴν πέτρα τάφους ἀπ' ὅπου ἐξεΐχαν τὰ μέλη τῶν νεκρῶν καὶ ἀναδιδόταν μιὰ ἀποπνικτικὴ δυσωδία⁴⁰, ἦταν ὅπως δὴποτε διστακτικοὶ στὴν υἰοθέτηση τοῦ μεγαλείου τοῦ ἡρωικοῦ θανάτου.

Τὸ τέλος τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἦταν ἐξάλλου ὑπερβολικὰ αἵματηρὸ καὶ ἀβέβαιο⁴¹. Μερικὲς ἀπὸ τὶς καλύτερες μονάδες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τὰ εὐζωνικά τάγματα καὶ συντάγματα, ἔλιωσαν κυριολεκτικὰ στὶς ἀγριότητες μάχης στὰ βουνὰ τῆς Βουλγαρίας⁴². Ἡ χολέρα, ὁ κλονισμὸς τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν⁴³, βάρυναν ἀκόμα περισσότερο στὶς περὶ πολέμου καὶ ἐνδόξου θανάτου ἀντιλήψεις. Ἦταν σαφές, εἶχε ἔρθει ἡ ὥρα τῆς ὑποκατάστασης τῆς πραγματικότητας ἀπὸ τὴν τελετουργία. Γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ἡ πίστη στὸν ὠραῖο ἡρωικὸ θάνατο καὶ τὶς ιδιότητές του, ἔπρεπε νὰ περιβληθεῖ ἀπὸ ἓνα λατρευτικὸ τελετουργικό. Τὸ τελευταῖο εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἱερά, ἀπὸ σύμβολα. Ἡ θέσπιση στὰ 1898 εἰδικῶν διαδικασιῶν γιὰ τὴν συγκρότηση ἐπιτροπῶν μὲ σκοπὸ τὴ διεξαγωγὴ ἐράνων, μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἔκρηξη στὴ διάδοση τῶν μνημείων αὐτῶν μετὰ τὸ 1913:

38. Δημήτριος Καμπάνης, *Ἀναμνήσεις τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰρήνης*, Ἀθήνα «Γνώση» 1983, σ. 89.

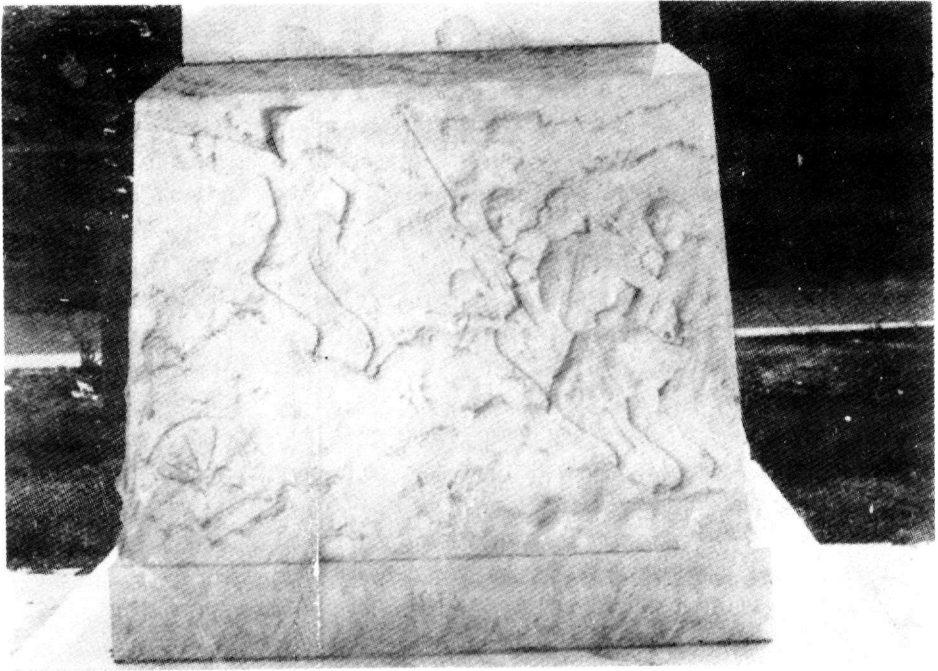
39. Αἰγιέ, ὁ.π., τόμ. Ι, σ. 18 κ.ε.

40. Σχετικὲς εἰκόνες ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων στὸ Guy Chantepleure, *La Ville assiégée, Jannina, Octobre 1912 - Mars 1913*, Παρίσι 1913, σ. 78, 134, 162-163, 251.

41. Οἱ ἀπώλειες τοῦ σχετικὰ σύντομου (19 Ἰουνίου ὡς 18 Ἰουλίου) ἑλληνο-βουλγαρικοῦ πολέμου ἀνῆλθαν σὲ 600 ἀξιωματικούς καὶ σὲ 21.500 ὀπλίτες, δηλαδὴ στὸ 20% τῶν μαχίμων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Στὶς 17 μόνο Ἰουλίου, παραμονὴ τῆς ἀνακωχῆς, ἡ VIIη Μεραρχία ἔχασε μπροστὰ στὸ Πρεντέλ Χάνι 28 ἀξιωματικούς καὶ 1300 ὀπλίτες ἀπὸ τὴ συνολικὴ τῆς δύναμη τῶν 10.000. Πβ. Π. Παναγάκος, ὁ.π.

42. Τὸ 1ο Σύνταγμα Εὐζώνων, γιὰ παράδειγμα, ἔχασε μπροστὰ στὸ ὕψωμα 1378, 1600 μαχητές του. Πβ. Διονύσιος Κόκκινος, *Ἡ δρᾶσις τῶν Εὐζώνων κατὰ τὸν ἑλληνο-βουλγαρικὸν πόλεμον*, Ἀθήνα «Φέξης» 1914, σ. 67-79, καὶ Νάσος Ζερβόπουλος, *Ἡ κατάληψις τοῦ Πεχτσόβου*, Ἀθήνα «Φέξης» 1914.

43. Γ. Μαργαρίτης, ὁ.π., σ. 61.

Ἐπίψεις τοῦ Ἡρώου Παϊανίας

ΑΔΕΙΕΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΡΑΝΩΝ

Έτος	Σκοπός Έράνου				
	Ναοί Μοναστήρια	Ίδρύματα	Περιθαλψη πασχόντων	Πατριωτικά μνημεία	Μνημεία πεσόντων
1899	25	9	7	1(α)	1(β)
1900	24	8	3	1(γ)	1(δ)
1903	25	4	—	2(ε)	—
1905	23	2	5	1(ς)	1(ζ)
1906	31	—	4	1(η)	—
1907	13	2	4	1(θ)	1(ι)
1909	24	—	2	3(ια)	—
1910	24	2	3	—	—
1911	16	6	1	4(ιβ)	—
1912	12	13	11	2(ιγ)	—
1913	4	3	3	3(ιδ)	20(ιε)
1914	22	7	14	1(ις)	36
1915	15	16	37(ιζ)	2(ιη)	13

Πηγή: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α'.

(α) Αναθηματική στήλη της Α' Έθνοσυνελεύσεως, Επίδαυρος. (β) Προτομή του Άγγλου φιλέλληνα Όγλ. φονευθέντος στά 1878. (γ) Ανδριάντας Θ. Κολοκοτρώνη, Ναύπλιο. (δ) Μνημείο πεσόντων στη μάχη του Δομοκού, Δομοκός. (ε) Εξωραϊσμός, Κήπου Ἡρώων, Μεσολόγγι, και ανδριάντας Ρήγα Βελεστινλή. (ς) Προτομή Θ. Δεληγιάννη. (ζ) Μνημείο πεσόντων 1897. (η) Προτομή «έθνικού» ποιητή Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη. (θ) Προτομή Ἐπισκόπου Χαλκίδας. (ι) Μνημείο πεσόντων Κερκυραίων στά 1897, Κέρκυρα. (ια) Μνημείο Ρήγα Φεραίου και «των αγωνισαμένων εν τη εν Βαλτετσίφ μάχη». (ιβ) Μνημεία Λάμπρου Κατσώνη, Λεβαδειά, Ἀθανασίου Διάκου, Δωρίδα, Ἀλεξ. Κουμουندούρου, Λάρισα, Θεόφ. Καίρη, Ἄνδρος. (ιγ) Προτομές Μάρκου Μπότσαρη, Ἀνδρέα Συγγρού. (ιδ) Μνημείο Ἀρχιστρατήγου Κωνσταντίνου, Ἀθήνα, Ναυάρχου Κουντουριώτη, Ὑδρα, προτομή Παπαφλέσσα, Καλαμάτα. (ιε) Κυρίως αναθηματικές στήλες. (ις) Ἀγαλμα βασιλέως Κωνσταντίνου, Σπάρτη. (ιζ) Οἱ 32 ἀφοροῦν έράνους ὑπέρ των οἰκογενειών των έπιστράτων. (ιη) Ἀνδριάντες Γεωργίου Α', Αἰμίλιανού.

Πρὶν ἀπὸ τοὺς πολέμους τοῦ 1913 συναντοῦσε κανεὶς ἐλάχιστα μνημεία πεσόντων. Ὁ Τύμβος ποὺ μὲ πρωτοβουλία τοῦ Καποδίστρια και τελικὴ ὑλοποίηση στά 1838, σκέπαζε τὰ ὀστά των ἡρώων τῆς Ἐξόδου στὸν Κῆπο των Ἡρώων στὸ Μεσολόγγι, τὸ κενοτάφιο των Ἱερολοχιτῶν στὴν Ἀθήνα ἦταν τέτοιου εἶδους μνημεία⁴⁴. Συνδεόντουσαν μὲ τὴν κλασικὴ, τὴν ἀρχαία παράδοση, μὲ τοὺς τύμβους των ἡρώων τῆς Ἰλιάδας, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ὅθωνας τὸ ζήτησε γιὰ τὸ Μεσολόγγι. Ἐπρόκειτο γιὰ σημεῖα σύνδεσης μὲ κάποια ἔθνοτρόφο παράδοση — δὲν ἦταν ἀκόμα θεσμοὶ ποὺ τὸ νέο κράτος παγίωνε. Μετὰ τὸ 1897, τὰ λίγα μνημεία

44. Γιὰ τὸ Μεσολόγγι πβ. Χρήστος Εὐαγγελᾶτος, *Ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου*, Ἀθήνα 1956, σ. 417-418. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ κύριος ὄγκος των ἔργων στὸν Κῆπο των Ἡρώων εἶναι προῖον τῆς δεκαετίας 1910-1920 και των σχετικῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ Δάσιου και τοῦ Βενιζέλου.

τῶν πεσόντων κτίστηκαν στὰ ἴδια τὰ πεδία τῶν μαχῶν — στὴν Ταράτσα, στὸν Δομοκό, στὰ Φάρσαλα — ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις. Ἦταν περισσότερο τρόπαια, σύμβολα ἀνδρείας, παρὰ ταφικά μνημεῖα. Τὸ 1913 ἔφερε μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ σὲ ὅλα αὐτά. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, τὰ μνημεῖα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἔγιναν πολυάριθμα, ἤταν ὑπόθεση τοῦ τόπου καταγωγῆς τῶν πεσόντων, ἀφοροῦσαν καὶ μνημόνευαν τοὺς πεσόντες δημότες. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ κοινοτικὴ ὑπόθεση.

Οἱ ἐπιτροπές ποὺ φρόντιζαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν «ἀναθηματικῶν» αὐτῶν μνημείων ἦταν προϊόντα τῆς τοπικῆς κοινωνίας ἢ ἔστω, τῶν ξενιτεμένων της, ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ κεντρικὴ ἐξουσία ἔριχνε πρώτη τὴν ιδέα. Στὰ 90% τῶν περιπτώσεων, μέλη τῶν ἐπιτροπῶν αὐτῶν ἦσαν οἱ δημοτικοὶ ἄρχοντες, οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας, ὁ γυμνασιάρχης ἢ ὁ δάσκαλος, οἱ πρόεδροι τῶν ἐπαγγελματικῶν ἐνώσεων (Δικηγορικὸς Σύλλογος, Ἱατρικὸς Σύλλογος, Ἐμπορικὸς Σύλλογος κλπ.) ἐνῶ, μερικὲς φορές, τὴ σύνθεση συμπλήρωνε ὁ ἀστυνόμος καὶ οἱ ἐπιφανεῖς ἐπιχειρηματίες, κτηματίες ἢ караβοκύρηδες τῆς περιοχῆς⁴⁵. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἦσαν παντελῶς ἀπόντες, ἐνῶ συναντιοῦνται τοπικοὶ βουλευτὲς καὶ δημόσιοι ὑπάλληλοι, δικαστικοὶ, ἔμποροι... Συνήθως οἱ πρωτοβουλίες πῆγαν μέσα ἀπὸ ἓνα γενικὸ κλίμα διεκδίκησης παρόμοιων κατασκευῶν καὶ ἡ ἀρχὴ γινόταν σὲ κάποια πανηγυρικὴ συνεδρίαση τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν ἢ κάποιας σεβαστῆς τοπικῆς ὀργανωμένης ἐνότητας.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα σὲ πόλεις, χωριὰ καὶ ἐνορίες ὄξυνε τὸ σχετικὸ μὲ τὴν κατασκευὴ μνημείων πάθος. Ὅταν τὰ μνημεῖα αὐτὰ δὲν εἶχαν καθαρὰ τοπικὸ χαρακτήρα — «ὅπὲρ τῶν πεσόντων συνδημοτῶν» — τότε ἀφοροῦσαν μέλη ἐπαγγελματικῶν ἐνώσεων μὲ κλειστὸ σχετικὰ χαρακτήρα⁴⁶. Τὸ ἐπίσημο κράτος, ὁ Βενιζέλος ἰδιαίτερα, ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ ἐνισχύσει καὶ νὰ ἐξαπλώσει τὴν τάση αὐτή: «Ἐκτὸς τῶν ἀναμνηστικῶν μνημείων ἢ ἀναθηματικῶν πλακῶν», ἔγραφε ἡ Ἐστία στίς 20 Ἀπριλίου 1914, «αἱ ὁποῖαι, μερίμνη τῶν πόλεων καὶ τῶν δήμων θὰ στηθοῦν εἰς τὰ μεγαλύτερα ἑλληνικὰ κέντρα εἰς μνήμην τῶν ἐν πολέμῳ

45. Ἐνδεικτικά, Χαλκίδα (Ἐφημ. Κυβερν., Α', φ. 6/1914): Ἐπίσκοπος Χαλκίδος καὶ Καρυστίας, πρόεδρος δημοτικοῦ συμβουλίου, δημοτικοὶ σύμβουλοι, γυμνασιάρχης, βουλευτὴς, πρόεδρος Δικηγορικοῦ Συλλόγου, Ἐμπορικὸς Σύλλογος, Ἱατρικὸς Συνδέσμος, Ἱσραηλιτικῆς Κοινότητας. Κρανίδι (Ἐφημ. Κυβερν., Α', φ. 28/1914): Δήμαρχος, πρόεδρος δημοτικοῦ συμβουλίου, ἀστυνόμος, ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος. Ἄλμυρός (Ἐφημ. Κυβερν., Α', φ. 28/1914): Δήμαρχος, δημόσιος ταμίας, εἰρηνοδίκης, ἀστυνόμος, διευθυντὴς ὑποκαταστήματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, πρόεδρος Γεωργικοῦ Συνδέσμου, κτηματίας, δικηγόρος, Ναύπλιο (Ἐφημ. Κυβερν., Α', φ. 212/1914): Σύνδεσμος Ναυπλιέων Ἀθίνας-Πειραιᾶ, βουλευτὴς, γιατρός, βιομήχανος, δικηγόρος. Δήμαρχος, ἐπίσκοπος Ἀργολίδος, πρόεδρος δημοτικοῦ συμβουλίου, πρόεδροι Δικηγορικοῦ Συλλόγου, Ἐμπορικοῦ Συλλόγου.

46. Μὲ ἀποφάσεις ἀρκετῶν ἐπαγγελματικῶν ἐνώσεων, στήθηκαν μικρὰ ἀναθηματικὰ μνημεῖα (στήλες ἢ πλάκες) γιὰ τοὺς πεσόντες συναδέλφους, στὰ γραφεῖα τους ἢ στοὺς τόπους ἐργασίας (π.χ. σιδηροδρομικοὺς σταθμούς). Γύρω ἀπὸ αὐτὰ καθιερώθηκαν τελετὲς ἐθνικῆς καὶ μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν πεσόντων. Ἐνδεικτικά, ἐφ. Ἐμπρός, φ. 7752, 14 Μαΐου 1918, γιὰ Σύνδεσμο Ἐμποροῦπαλλήλων Πειραιῶς.

πесόντων, ειδική απόφασις ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ μικρότερα κέντρα (κωμοπόλεις, χωρία, συνοικισμούς). Οὕτω θὰ ἐντειχισθοῦν εἰς τὰς ἐκκλησίας τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς ἀναμνηστικαὶ πλάκες μὲ τὰ ὀνόματα τῶν πεσόντων [...] τῆς δαπάνης καταβαλλομένης ἐκ τῶν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως τεθέντων χρημάτων. [...] Αἱ ἀναμνηστικαὶ αὗται πλάκες, ἐκ λευκοῦ πεντελήσιου μαρμάρου, θὰ εἶναι ὕψους 70 ἑκατοστῶν καὶ πλάτους 60 ἐκ. [...], μὲ τὰ ἐθνικὰ ἐμβλήματα ἐκ χαλκοῦ, προερχομένου ἐκ λαφύρων [...]. Τὰ ὀνόματα δὲ θὰ χαραχθῶσι, τοῦ χαραγματος πληρουμένου διὰ μολύβδου».

Σκέψεις γιὰ τὴν δημιουργία ἀπρόσωπων μνημείων, τύπου «Ἄγνωστου Στρατιώτη», δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα. Τὰ μεγαλειώδη ὄραματα τοῦ νομάρχου καὶ δημοσιογράφου Δάσιου, πρόβλεψαν κεντρικὸ μνημεῖο ὅπου, ὅμως, ἀντὶ γιὰ τὸν ἄγνωστο νεκρὸ πολεμιστὴ, θὰ πρόβαλλαν τὰ σύμβολα τοῦ Ἔθνους. Ὁραματιζόταν ὑπερμεγέθη Ναὸ καὶ μνημεῖο ταυτόχρονα τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ, τῶν ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων καὶ τοῦ «πρώτου ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες», τοῦ Βασιλέως. Ἀκόμα Μουσουλεῖο, ὄρατό ἀπὸ κάθε γωνιά τοῦ λεκανοπεδίου (στὸν Λυκαβηττὸ ἢ τὰ Τουρκοβούνια), μὲ ἀποτυπωμένα στοὺς τοίχους του τὰ ὀνόματα τῶν Ἡρώων τοῦ Ἔθνους μαζί μὲ τὶς ἀφηγήσεις τῶν θαυμαστῶν τους πράξεων, ἀρχῆς ὅπωςδὴποτε γενομένης ἀπὸ τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν ἠρωικῶν προτύπων, τὸν Βασιλέα⁴⁷. Ὁ τελευταῖος, πέτυχε νὰ τιμηθεῖ, ἔστω καὶ μόνος του, καὶ σὲ πῶς ταπεινὸ βᾶθος⁴⁸.

Τὸ κύμα ἀνέγερσης μνημείων τῶν πεσόντων κόπασε, ἐξαιτίας τῶν γεγονότων τοῦ 1915. Θὰ ἐπανεμφανιζόταν ἀργότερα, ἂν καὶ μὲ ἀλλοιωμένη ἀπὸ τὶς νέες ἐμπειρίες μορφή.

Η «ΗΡΩΙΚΟΣ ΘΑΝΑΤΟΣ» ΣΕ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ: ΤΑ ΧΑΡΑΚΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Οἱ λαμπρὲς προοπτικὲς — ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ τὶς ὀνομάσουμε ἔτσι — ποὺ ἀνοίχθηκαν γιὰ τὴν λατρεία τῶν ἠρωικῶς πεσόντων μετὰ τὸ 1913, κλονίστηκαν ὅταν νέες, περίπλοκες αὐτὴ τὴ φορά, πολεμικὲς περιπέτειες, παρέσυραν στὴ δίνη τους τὴ χώρα. Ὁ νέος πόλεμος τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦταν παρὰ ἓνα μικρὸ μέρος μιᾶς φοβερῆς ἀνθρωποσφαγῆς, τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Κι ἔπειτα, ὄλοι οἱ Ἕλληνες δὲν ἦταν σύμφωνοι γι' αὐτὸν. Πολλοί, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Κωνσταντίνου, καταγόμενοι κυρίως ἀπὸ τὴν παλαιὰ Ἑλλάδα, τὸν ἔβλεπαν ὡς ἓναν αἱματηρὸ καταναγκασμό. Ἄλλοι, ἐκεῖνοι τοῦ Βενιζέλου καὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἀμυνας, τὸν ἔβλεπαν ὡς μία σωτήρια γιὰ τὴ χώρα Ἐπανάσταση. Ὅλα αὐτὰ ἐπηρέαζαν

47. ἐφ. Ἄκρόπολις, 17 Ἰουνίου 1913.

48. Ἐφημ. Κυβερν., Α', φ. 63/1913: Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἀνέγερση ἐπίπλου ἀνδριάντα «εἰς τὸν ἀρχιστράτηγον»: μετεῖχαν, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους, ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν, ὁ πρύτανης τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου, ὁ Δήμαρχος Ἀθηναίων, ὁ ὑποδιοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

φυσικά τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν οἱ πολλοὶ τὸν θάνατο στὸν πόλεμο αὐτό.

Ὁ Στράτης Μυριβήλης ξεκίνησε τὴν καταγραφή τῆς δικῆς του μαρτυρίας ἀπὸ τὴ Λέσβο, μιὰ περιοχή πού ἀνήκε στὸν χῶρο τῆς Ἐπανάστασης. Οἱ νέοι τοῦ νησιοῦ καὶ οἱ Μικρασιάτες πρόσφυγες πού βρέθηκαν ἐκεῖ κατατάχθηκαν ἐθελοντικά στὸ στρατὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἐλευθερίας μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα πανηγυριοῦ⁴⁹. Πανηγύρι δικαιολογημένο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ νησί μόνο ἐπιφανειακά εἶχε γνωρίσει τὸν πόλεμο τοῦ 1912-1913, ἐνῶ βρισκόταν ἀπέναντι στὶς πολλὰ ὑποσχόμενες τουρκικὲς ἀκτές. Ἀντίθετα, ἄλλου, στὴν Χαλκιδική γιὰ παράδειγμα⁵⁰, οἱ «ἐθελοντές» δὲν στρατεύθηκαν ἐθελοντικά. Ὁ στρατὸς τῆς Ἐθνικῆς Ἐλευθερίας δὲν ἦταν ἀκριβῶς αὐτὸ πού θὰ ὀνομάζαμε στρατὸς ἐθελοντῶν. Ἦταν ὅμως καὶ ἀπὸ αὐτὸ κατὰ ἓνα μέρος.

Ἡ πραγματικότητα ἔκανε καὶ τοὺς πραγματικοὺς ἐθελοντὲς νὰ μετανοήσουν ἄρκετὰ γρήγορα. Τὸ μακεδονικὸ μέτωπο δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ ὅσα συνέβησαν στὰ 1912-1913. Ὁ πόλεμος ἦταν πλέον ὑπόθεση ἑνὸς πολυπλοκοῦ μηχανισμοῦ πού ἐπέβαλε τυφλὴ ὑποταγὴ στοὺς κανόνες του. Οἱ ὥραϊες ἰδέες τῶν ἐθελοντῶν περίσσευαν ἐδῶ. Τὸ πρόβλημα καὶ ἡ πρόθεση ἦταν νὰ ἀποκτήσουν οἱ ἀντιδράσεις ἀτόμων καὶ συνόλων μιὰ συνάφεια, μιὰ ἀκριβία μηχανική. Οἱ μηχανεὶς καὶ οἱ μηχανισμοὶ ἦταν οἱ νέοι θεοὶ τοῦ πολέμου.

Ἐκπληκτοὶ οἱ νεοεισελθόντες στὴν παγκόσμια σύρραξη Ἕλληνες ἀνακάλυψαν τὴν «ὀργάνωση τῶν Εὐρωπαίων». Ἡ ἐπιμελητεία πού τοὺς ἐφοδίαζε ἀδιάκοπα μὲ ἀπίθανες ποσότητες ὀπλων, ὑλικῶν, ρούχων καὶ τροφίμων, ἡ βιομηχανοποιημένη τροφή — ἡ κονσέρβα πού τὸσες κωμικοτραγικὲς ἱστορίες προκάλεσε ἡ ἀπανταχοῦ παρουσία της —, ἡ μάσκα τῶν ἀερίων, οἱ χειροβομβίδες, τὰ ὀπλοπολυβόλα, τὰ σκαπτικά ἐργαλεῖα — χρήσιμα ὅσο περίπου καὶ τὸ ὄπλο —, τὰ ψαλίδια τῶν συρματοπλεγμάτων, ἦταν πηγὲς ἀδιάκοπων ἐκπλήξεων. Κι ἔπειτα τὸ εἶδος τοῦ πολέμου, τὸ χανάκι, τὸ ἀδιάκοπο σκάψιμο, τὸ θάψιμο ζωντανῶν καὶ πεθαμένων...

Ὁ πόλεμος ἦταν λοιπὸν ὑπόθεση τεχνικῆς καὶ συνόλων. Ἡ ἀτομικὴ λεβεντιά ἀχρηστεύταν μέσα σὲ μιὰ κατάσταση ὅπου ὅλοι δὲν μπορούσαν παρὰ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο γενναῖοι. Ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τοὺς λίγους πού ἔσπαγαν, πού τρελαινότουσαν ἢ αὐτοκτονοῦσαν. Ἡ ἰσοπέδωση ἦταν τὸ πρῶτο πλῆγμα γιὰ τὶς ἥρωικὲς προθέσεις. Ἡ ἱστορία τοῦ γερο-Ταρνανᾶ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν αἴσθησιν προ-

49. Στράτης Μυριβήλης, *Ἡ Ζωὴ ἐν Τάφῳ*, Ἀθήνα «Ἐστία», σ. 18 κ.έ. Ὅλες οἱ ἐπόμενες ἀναφορὲς στὸ βιβλίο ἀκολουθοῦν τὴν ἔκδοση αὐτή.

50. Σχετικὰ μὲ τὶς δυσκολίες πού συνάντησε ἡ ἐπιστράτευση τῆς Ἐθνικῆς Ἐλευθερίας στὴ Μακεδονία, πβ. Νεόκοσμος (Γρηγοριάδης), *Στὰ ὄπλα ἡ Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1920, σ. 48-60. Τὸ ἰδεολογικὸ ἐπιχείρημα στὴν ἄρνηση αὐτὴ τὸ ἔδινε ὁ διχασμὸς, ὁ χωρισμὸς σὲ «βασιλικούς» καὶ «ἀμνίτες». Οἱ περισσότεροι δὲν δεχόντουσαν νὰ πολεμήσουν γιὰ «τοὺς πουλημένους», γιὰ «τοὺς προδότες» καὶ ὄχι νὰ πολεμήσουν γενικά. Τὸ «πολεμὸν γιὰ τὴν πατρίδα», εἶχε ἐμπλακεῖ σὲ μεγάλες περιπέτειες.

βάλλει στα κείμενα του Μυριβήλη. Ἐθελοντής ἀπὸ τὴν Μικρασία, κουβαλοῦσε μέσα του τὸ βάρος ἐνὸς ἀπίστευτου οἰκογενειακοῦ ἐξευτελισμοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ζητοῦσε μέσα στὸν πόλεμο τὸ ξέπλυμα τῆς ντροπῆς, τὴν ἐκδίκηση. Διάλεξε λάθος πόλεμο. Οἱ στρατιωτικοὶ μηχανισμοὶ ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν Μακεδονία πρόσθεσαν ἐξευτελισμὸ στὸν ἐξευτελισμὸ. Ὁ γερο-Ταρνανὰς δὲν μπόρεσε νὰ πεθάνει ἔντιμα στὸν πόλεμο κατὰ τῶν μισητῶν ἐχθρῶν του⁵¹.

Κι ἔπειτα, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ οἱ «ἐθελοντές» αὐτοὶ κατάφεραν νὰ διαφυλάξουν τὶς ιδέες τους μέσα στὰ γρανάζια τῶν μηχανισμῶν, δύσκολα θὰ τὶς ἀναγνώριζαν μέσα στοὺς λαβύρινθους τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου. Δίπλα τους ὑπῆρχε, πολεμοῦσε καὶ πέθαινε, ἓνα ψηφιδωτὸ λαῶν. Σέρβοι, Ρῶσοι, Ἴταλοὶ, Γάλλοι, Ἄγγλοι ἀπὸ τὴν μία πλευρά, μαζί μὲ μία παράξενη συλλογὴ ἀπὸ ἀποικιακὰ στρατεύματα: Ἰνδοὺς, Ἰνδοκινέζους, Σενεγαλέζους, Ἀφρικανούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς ἐχθροὺς, τοὺς Βουλγάρους, ὑπῆρχαν Γερμανοὶ, Αὐστριακοὶ, μαζί μὲ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Αὐστροουγγρικῆς μοναρχίας. Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀλύτρωτων ἀδελφῶν, ὁ στόχος, ἡ ἰδεολογία καὶ τὸ ὄραμα, ἐξαμιζόταν μέσα σὲ τούτη τὴν πολυπλοκότητα. Ἀπέμενε μόνο ὁ ἀφηρημένος θάνατος καὶ οἱ ἀπρόσωπες καὶ ἀμείλικτες τεχνικὲς τοῦ πολέμου.

Στὸ τέλος, ὅ,τι ἐπιβίωνε, πνιγόταν στὴν ἀπελπισμένη ἀναμέτρηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ μηχανή. «Εἶναι τόσο πολλές, τόσο μεγάλες, δυνατές καὶ ἀλύπητες οἱ μηχανές ποὺ ἔστησε ὁ πόλεμος ἀντίκρου στὸ κορμὶ τοῦ φαντάρου», γράφει ὁ Μυριβήλης, «ἀπόψε, στὶς δύο καὶ τέταρτο δὲν πρόκειται νὰ παλέψουν τριάντα χιλιάδες Ἑλληνας μὲ τριάντα χιλιάδες Γερμανοβουλγάρους, μὰ ἐξήντα χιλιάδες μαλακὰ ἀνθρώπινα κορμιά μὲ ἀμέτρητες ἀτσαλένιες μηχανές. Αὐτές εἶναι οἱ δύο πραγματικὲς παρατάξεις. Οἱ ἀνθρώποι ἀπὸ τὴν μιά, οἱ μηχανές ἀπὸ τὴν ἄλλη»⁵². Οἱ ἐλπίδες τῆς σάρκας νὰ νικήσει τὸ σίδηρο, τῆς ἀνθρώπινης ἀνάσας νὰ νικήσει τὰ ἀέρια, ἦταν σαφῶς περιορισμένες. Σὲ τέτοιες συνθήκες, ὁ θάνατος ἦταν τόσο αὐτονόητος ὥστε δύσκολα μποροῦσε νὰ συνοδευτεῖ ἀπὸ κάποια ἰδιαίτερη ποιότητα. Δύσκολα μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ «ἥρωικός». Γιὰ τοῦτο οἱ νεκροὶ τοῦ Μυριβήλη εἶναι ἀποκρουστικοί, φρικτοὶ καὶ ἀποτρόπαιοι, χωρὶς κανένα σημάδι γαλήνης καὶ ὁμορφιάς πάνω τους.

Αὐτὸς ὁ ἄθλιος θάνατος δὲν ἦταν σπάνιος. Ξαφνικός, ἀμείλικτος, ἐρχόταν μὲ τὴν μορφή μηχανημάτων τόσο ἰσχυρῶν, ὥστε φαινόταν μάταιη κάθε προσπάθεια νὰ τὸν ἀποφύγουν οἱ φαντάροι. Ἦταν θέμα τύχης... Στὸ Σκρά ντὶ Λέγγεν, τὸν Μάιο τοῦ 1918, ἡ Μεραρχία Ἀρχιελάγους ρίχτηκε στὴν ἐπίθεση μὲ 9000 ἄνδρες. Μέσα σὲ λίγες ὥρες, σκοτώθηκαν 340, τραυματίστηκαν 1780, ἐνῶ περίπου 100 ἀπλῶς ἐξαφανίστηκαν⁵³. Λίγους μῆνες μετὰ, στὴ Δοϊράνη, ἦταν ἡ σειρὰ τῆς

51. Μυριβήλης, ὁ.π., σ. 47.

52. Στὸ ἴδιο, σ. 376.

53. Διονύσης Σακελλάρης, *Βομοὶ Θριάμβων*, Ἀθήνα 1930, σ. 26-29 καὶ 62. Ὁ ἀντίκτυπος τῆς

Μεραρχίας Σερρών νά έξορμήσει στο πλευρό τῶν Ἀγγλων. Τό 45% τῶν μαχητῶν της σκοτώθηκαν, τραυματίστηκαν ἢ έξαφανίστηκαν μέσα σέ μιὰ μέρα⁵⁴. Γιὰ τὸν μικρό, σχετικὰ, στρατό πού ἡ Ἐθνική Ἀμυνα κατάφερε νά ὀργανώσει στήν Μακεδονία⁵⁵, οἱ ἀπώλειες τῶν 8400 νεκρῶν στή μάχη, 17.000 πεθαμένων ἀπὸ τραύματα καὶ ἀρρώστιες, 12.000 τραυματιῶν καὶ 3.200 ἀγνοουμένων⁵⁶, ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ σημαντικές. Μπροστὰ σέ μιὰ τέτοια αἱμορραγία μόνο οἱ μηχανισμοὶ τῆς ἰσοπέδωσης καὶ τῆς πειθάρχησης μποροῦσαν νά πετύχουν τὴ διατήρηση τῆς συνοχῆς καὶ τοῦ ἀξιόμαχου τοῦ στρατεύματος. Νὰ πετύχουν κάτι τὸ ἀπάνθρωπο δηλαδή, τὸ ἔξω ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες δυνατότητες. Ἡ σημασία αὐτῆς τῆς περικύκλωσης τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ πλέγματα τοῦ μηχανισμοῦ ἦταν καίρια. Πίσω ἀπὸ τὴν γραμμὴ τοῦ μετώπου, δὲν ὑπῆρχε γι' αὐτοὺς ἡ ἰδανικὴ εἰκόνα τῆς Πατρίδας γιὰ τὴν ὁποία πέθαιναν. Στὴ θέση της βρισκόντουσαν τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀποικιακῶν, οἱ χωροφύλακες, τὰ Στρατοδικεῖα καὶ ἡ ἀπλουστευτικὴ τους νομικὴ λογικὴ πού ἔφερνε σχεδὸν πάντοτε τὸ ἴδιο ἀπλὸ ἀποτέλεσμα: τὸν ἀτιμωτικὸ θάνατο. Τὴν δημόσια ἐκτέλεση «πρὸς παραδειγματισμόν»⁵⁷.

Ἡ ἰδέα τοῦ ἥρωικῦ θανάτου προσαρμόστηκε ραγδαῖα στὶς νέες καταστά-

μάχης ἦταν σημαντικός: «Μέσα σὲ λίγες ὥρες ὑπῆρχαν τόσοι νεκροὶ καὶ τραυματίες, ὅσοι στὴ διάρκεια ἐβδομάδων πολέμου στὴν ἐποχὴ τῶν βαλκανικῶν συγκρούσεων. Κι ἀκόμα, ἡ ἐπιτυχία δὲν ἦταν ἐμφανής [...] δὲν ὑπῆρξε προέλαση γρήγορη καὶ διαρκείας», παρατηροῦσε ὁ στρατηγὸς P. E. Bordeaux. Πβ. col. Bujac, *Les campagnes de l'armée hellénique 1918-1922*, Παρίσι 1930, σ. 12. Ἡ ἀντίδραση τῶν ἐπίσημων ἀρχῶν στὴν πραγματικότητα αὐτὴ ἦταν συνεχῆ μνημόσυνα ὑπὲρ τῶν πεσόντων.

54. Νεόκοσμος (Γρηγοριάδης), *δ.π.*, σ. 135. Ὁ Bujak (*δ.π.*, σ. 140), ἀναφέρει ὅτι στὶς 18 καὶ 19 Σεπτεμβρίου 1918 ἡ Μεραρχία Σερρῶν εἶχε ἐκτός μάχης 2700 μαχημοὺς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 173 ἀξιωματικοὶ (58% τῶν μαχημῶν ἀξιωματικῶν της). Πβ. ἐπίσης γιὰ τὶς ἀπώλειες τῆς Μεραρχίας Κρήτης στὸν ἴδιο τομέα, ἐπιστολὴ τοῦ Θ. Μανέτα πρὸς τὴν Πηνελόπη Δέλτα, 10 Σεπτεμβρίου 1918, στοὺς Λευκοπαριδῆς (ἐπιμ.), *Ἀλληλογραφία τῆς Π.Σ. Δέλτα*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 457-458.

55. Ἡ μεγαλύτερη ἀριθμητικὴ του δύναμη σημειώθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1918, μὲ 5587 ἀξιωματικούς καὶ 177.669 ἄνδρες (Σακελλάρης, *δ.π.*, σ. 74-77). Ἀπὸ αὐτοὺς ὅμως, οἱ περισσότεροι ἦταν οἱ νεο-ἐπιστρατευμένοι τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας, οἱ ὁποῖοι, ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιδράσεων, τῶν στάσεων, τῶν λιποταξιῶν καὶ τῶν ἀντι-βενιζελικῶν κινήσεων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ὑλικῶν (ἐμπιστοσύνης τῶν συμμάχων), δὲν ἦταν ἀκόμα σὲ μάχιμη κατάσταση. Ἐνδεικτικὴ ἡ κατάσταση τῶν μονάδων τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ ὅπου οἱ στάσεις εἶχαν κατασταλεῖ τὴν ἄνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Πλαστήρας στοὺς *Ἐκστρατεία Οὐκρανίας, 1919*, *Ἀρχεῖον Π. Σ. Δέλτα*, Ἀθήνα «Ἐρμῆς» 1979, σ. 6 κ.ἑ. Τὸ Σῶμα αὐτὸ ἀριθμοῦμε 50.000 ἄνδρες.

56. Bujac, *δ.π.*, σ. 339. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 8.400 εἶναι μᾶλλον λανθασμένος, πρόκειται ἴσως γιὰ 3.400. Πβ. D. K. Sotan, *L'appoint hellénique a la cause alliée*, Ἀθήνα 1922. Ὁ ὑπερβολικὰ ὑψηλὸς ἀριθμὸς θανόντων στὰ μετόπισθεν ὀφείλεται στὶς δυσκολίες προσαρμογῆς. Ἡ κατανάλωση κονσερβῶν καὶ παστῶν κρεάτων, γιὰ παράδειγμα, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα θανατηφόρος γιὰ τοὺς ἀσυνήθιστους Ἕλληνες.

57. Μυριβήλης, *δ.π.*, σ. 244. Εἶναι δύσκολο νὰ γίνῃ μιὰ στατιστικὴ τῶν ἐκτελεσμένων «ἐπὶ λιποταξία» τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, καθὼς συχνὰ τὴν ὑπόθεση ἀναλαμβάναν συμμαχικὰ στρατοδικεῖα καὶ ἀποσπάσματα. Οἱ ἀριθμοὶ δὲν πρέπει πάντως νὰ ἦταν τόσο σημαντικοὶ ὅσο στοὺς ἄλλους στρατοὺς (π.χ. γαλλικὸ), καθὼς ὑπῆρχε ὁ φόβος τῆς ἀντι-βενιζελικῆς ἐκμετάλλευσης. Ἀντίθετα εἶναι γνωστοὶ οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἐκτελεσμένων στὶς ἀντι-βενιζελικὲς στασιαστικὲς κινήσεις πού συνόδεψαν τὴν ἐπιστράτευση στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα. Δὲν ὑπερέβησαν τοὺς ἑκατὸ.

σεις. Για την στήριξη του επιστρατεύτηκε πρώτα η λογική. 'Ο πόλεμος, στις διεθνείς του πλέον διαστάσεις, έγινε ένα είδος παζαριού όπου ο καθένας αγόραζε ανάλογα με το πόσα είχε πληρώσει. «Πρέπει να ξέρετε ότι, όπως σε κάθε εταιρεία μοιράζονται οι συντάριοι τα κέρδη ανάλογα με τα κεφάλαια που διαθέτει ο καθένας, έτσι και κάθε χώρα που έλαβε μέρος στον πόλεμο αυτό, θα πάρει μερίδιο ανάλογο με τη δύναμη που διέθεσε και τις θυσίας που υπέστη»⁵⁸. "Όσο παραπάνω ζήτηγε κανείς, τόσο περισσότερους νεκρούς έπρεπε να θυσιάσει. Οι νεκροί της Μακεδονίας δεν έφθαναν για να ισοσκελίσουν το σύνολο των ελληνικών διεκδικήσεων του 1918. «Είναι γνωστό επίσης ότι στο συμβούλιο των συμμάχων [...], δεν έχουμε να παρουσιάσουμε και αναλόγους θυσίας»⁵⁹. "Αρα, οι Έλληνες στρατιώτες έπρεπε να πεθάνουν και στην Ουκρανία. Τα θύματα του πολέμου έγιναν ένα είδος νομίσματος, μια απρόσωπη αξία ανταλλαγής και κανείς δεν ντρεπόταν να το εκφράσει δημόσια. 'Ο Πλαστήρας τα έλεγε όλα αυτά μπροστά στους στρατιώτες-νομίσματα, στους ευζώνους που έφευγαν για τη Ρωσία. Τον Φεβρουάριο του 1919 η ιταλική εφημερίδα *Idea Nazionale*, σ' ένα της άρθρο σχετικά με τις διεκδικήσεις στη Μικρά 'Ασία, άντέκρουσε τις ελληνικές θέσεις υποστηρίζοντας ότι η 'Ελλάδα έχασε στον πόλεμο μόνο 730 νεκρούς και 3.000 τραυματίες. 'Ο ελληνικός τύπος άνταπάντησε με όργη, προβάλλοντας θυσίες και μαρτυρίες των συμμάχων αρχιστρατήγων⁶⁰. Οι νεκροί του πολέμου έγιναν επιχείρημα της διπλωματίας και της πολιτικής. "Ένα στατιστικό παιχνίδι. Νεκροί απρόσωποι πλέον, των οποίων το είδος και η ποιότητα του θανάτου δεν ένδιεφερε και πολύ.

'Αργότερα η λογική αυτή γενικεύθηκε. Τόν 'Οκτώβριο του 1921, όταν οι σελίδες των εφημερίδων γέμιζαν από άτελειωτους καταλόγους θυμάτων της εκστρατείας του Σαγγαρίου, ο θάνατος στον πόλεμο ήρθε στο επίκεντρο της πολιτικής διαμάχης ανάμεσα σε βενιζελικούς και βασιλικούς. 'Ο βενιζελικός *Ελεύθερος Τύπος*⁶¹ προσπάθησε να συμπεράνει σ' ένα άρθρο κατακρεουργημένο από την λογοκρισία: «Αί εις αίμα θυσία της 'Ελλάδος επί Βενιζέλου καθ' όλον το διάστημα του μικρασιατικού αγώνος άνέρχονται εις δύο μόνον χιλιάδας άνδρών εκτός μάχης (λογοκρισία): ήτοι εις άνήρ δι' έκτασιν 500 τετραγωνικών χιλιομέτρων (λογοκρισία) ... Σχετικώς πρὸς τὸν πληθυσμὸν αἱ ἀπώλειαι ἐπὶ μὲν Γούναρη διὰ 3,5 ἐλευθερωθέντας κατοίκους ἔχομεν μίαν ἀπώλειαν "Έλληνας στρατιώ-

58. Πλαστήρας, *δ.π.*, σ. 12. 'Οπωσδήποτε, σε σύγκριση με τις συμμαχικές απώλειες στην Καλλίπολη, λόγω χάρη, οι ελληνικές της Μακεδονίας φαντάζουν μικρές: επρόκειτο για 28.200 νεκρούς, 11.300 άγνοούμενος, 76.000 τραυματίες και 100.000 άσθενείς από έλονοσία κυρίως. Πβ. Γυαλιστράς, *'Η 'Ελλάς και ὁ Μέγας Πόλεμος*, 'Αθήνα 1924, σ. 11-12.

59. Πλαστήρας, *δ.π.*, σ. 12. Προσθέτει ότι οι τσολιάδες δεν συμμερίστηκαν την λογική του περί θυσιών και ανταλλαγμάτων. Θύματα της βασιλικής προπαγάνδας, συμπεράνε...

60. έφ. *Καιροί*, 26 Φεβρουαρίου 1919.

61. έφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 6 'Οκτωβρίου 1921.

του, ἐπὶ δὲ Βενιζέλου, διὰ 1380 κατοίκους ἐλευθερωθέντας, μίαν μόνον ἀπώλειαν ...».

Ἡ Πηνελόπη Δέλτα, τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἔκρινε ἐξαιρετικὰ συμφέρον τὸ ἰσοζύγιο ἀπωλειῶν — ἐθνικῶν κερδῶν, ὅπως τὸ διαμόρφωσε ὁ Βενιζέλος. Οἱ 4917 νεκροὶ καὶ ἀποβιώσαντες ἀπὸ τραύματα ἀπὸ τὰ 1916 ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1920 ἦταν τόσο θετικό σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀποτελέσματα ἀντίτιμο, ὥστε ὁ Ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν ποῦ τῆς τὸ ἐκμυστηρεύτηκε τὴν παρακάλεσε: «να μὴν τὸ πῶ σὲ ξένους γιατί δὲν συμφέρει νὰ γνωστεῖ πόσο λίγες θυσίες ἔκανε ἡ Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀπιστεῦτος εὐνοϊκὴ γιὰ μᾶς Συνθήκη τῶν Σεβρῶν»⁶².

Ὁ συνταγματάρχης Βujac συνόψισε τὴν προπαγανδιστικὴ αὐτὴ ἀριθμητικὴ τοῦ θανάτου: «Βενιζελικὲς ἐκστρατείες (...): Ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἐκ τῶν ἐτῶν τῆς εὐημερίας (Années prospères), 1918, 1919 καὶ 1920, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ὑπέστη ἀπώλειες (περίπου) 1444 ἀξιωματικῶν καὶ 45.982 ὀπλιτῶν [...] Αὐτὲς οἱ θυσίες δὲν ἔγιναν μάταια. Προκάλεσαν καὶ νομιμοποίησαν τὰ ἄρθρα τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν [...] Κωνσταντινικὲς ἐκστρατείες (...): Ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ποῦ ἔγιναν ἐκ καταστροφικὰ χρόνια 1921-1922, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ὑπέστη ἀπώλειες 2746 ἀξιωματικῶν καὶ 82.012 ὀπλιτῶν [...] Αὐτὲς οἱ θυσίες προκλήθηκαν μάταια. Οἱ κκ. Βενιζέλος καὶ Κακλαμάνος δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τίς ἐπικαλεσθοῦν γιὰ νὰ μετριάσουν τοὺς ὑπερβολικὰ σκληροὺς ὁρους τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης»⁶³.

Οἱ νεκροὶ τοῦ πολέμου χωρίστηκαν λοιπὸν σὲ δύο κατηγορίες: στοὺς χρήσιμους στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν διπλωματία καὶ στοὺς ἄχρηστους σ' αὐτές. Στοὺς λογαριασμοὺς αὐτοὺς οἱ ἡρωϊκοὶ νεκροὶ ἔπιαναν τὸν ἴδιο τόπο μετὰ τοὺς ἀνάξιους, τοὺς δειλοὺς ἢ τοὺς ἐκτελεσμένους λιποτάκτες.

Η ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΜΟΡΦΙΑΣ

Ἡ λογικὴ τοῦ χρήσιμου γιὰ τὴν πατρίδα θανάτου δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ διασφαλίσαι ἀπὸ μόνη τῆς τὴν αἴγλη τῶν νεκρῶν ἡρώων. Χρειάστηκε λοιπὸν νὰ ἐνισχυθεῖ μετὰ μιὰ σειρά μέτρα, μέτρα ποῦ ἔκαναν πρὸς πλοῦσιον τὸν χῶρο τῶν τελετουργιῶν καὶ τῶν συμβόλων. Ἡ ἠθικὴ ἀμοιβή, τὸ παράσημο, βρέθηκε στὴν πρώτη σειρά αὐτῶν τῶν συμβόλων.

Δείγμα τῆς εὐνοίας τῶν ἀρχόντων ἀπὸ πολὺ παλιὸς καιροῦ, τὸ παράσημο δὲν πρωτοεμφανίστηκε ἐκ τῶν πολεμικῶν πεδίων τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου. Ἦδη, στὴν Ἑλλάδα εἶχε περάσει μαζικὰ στὸν χῶρο τῶν πληβείων ἔστω καὶ μετὰ χάλκινη μορφή. Ὅλοι οἱ μετασχόντες — νεκροὶ καὶ ζωντανοὶ — στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τιμήθηκαν ἐκ τῶν 1913 μετὰ εἰδικὰ χάλκινα μετάλλια. Στὸ μακεδονικὸ ὄμμα

62. Ἡμερολόγιο Πην. Δέλτα, σὸν τόμο: Π. Σ. Δέλτα, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἡμερολόγιο, Ἀναμνήσεις, Μαρτυρίες, Ἀλληλογραφία*, ἐπιμ. Π. Ζάννα, Ἀθήνα «Ἐρμῆς» 1979, σ. 102. Οἱ παρατιθέμενοι ἀριθμοὶ εἶναι φυσικὰ αἰσιόδοξοι καὶ δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ πουθενά (πβ. Sotav, ὁ.π.).

63. Βujac, ὁ.π., σ. 339-341.

μέτωπο, τὸ παράσημο, τὸ ἀριστεῖο, γινόταν ἓνα εἶδος καταναλωτικοῦ ἀγαθοῦ, διαθέσιμου σὲ ἀπίθανες ποσότητες ἐκεῖ ὅπου ἡ θανατηφόρα πραγματικότητα σκοτεινίαζε τὸ σκηνικό. Οἱ νεκροὶ εἶχαν τὴν μερίδα τοῦ λέοντος σὲ τούτη τὴν κατανάλωση συμβόλων.

Στὴν διήγηση τοῦ Μυριβήλη, τὸν πρῶτο Πολεμικό Σταυρὸ τὸν πῆρε ἓνας ἄθλιος νεκρός. "Ἐνα μεσόκοπο, κοντό, ἄσχημο ἀνθρωπάκι ποὺ πέθανε ἄδοξα στὸ προαύλιο ἐνὸς χειρουργείου ἐκστρατείας ἀπὸ μιά αἰτία ἐλάχιστα ἐνδοξη: δυσεντερία. Θύμα τῶν παστωμένων κρεάτων, τῶν κονσερβῶν καὶ τοῦ φυτικού λίπους, αὐτῶν τῶν ἀκαταμάχητων γιὰ τοὺς ἀσυνήθιστους Ἕλληνες ἐχθρῶν. Ἡ αἰτία τῆς παρασημοφόρησης; Ἐνα παιχίδι ἀνάμεσα στὴν φρικαλέα πραγματικὴ ὄψη καὶ τὴν ἰδανικὰ ὁμορφὴ ἐπίσημη ἐκδοχὴ τῶν πραγμάτων. «Τὸ πετσι ἦταν κιτρινοδιάφανο στὸ κούτελο σὰν κερόχαρτο. Ἡ χονδρὴ μύτη τσιτώθηκε τρομαχτικὰ σουρωτὴ καὶ στενόμακρη [...] Δέν ὑπάρχει πιὸ ἀποκρουστικὸ πρᾶγμα ἀπὸ ἓναν ἀκάθαρτο νεκρό. Τὸν ξανασκέπασα μ' ἓνα δυγατὸ αἴστημα φρίκης καὶ σιχασιάς»⁶⁴.

Τὴν εἰκόνα αὐτὴ εἶδε τυχαῖα ὁ στρατηγὸς ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸν νεκροθάλαμο. «— Ἦταν ὠραῖος ἄντρας καὶ ... ἀντρεῖο παλικάρι!»⁶⁵, διαπίστωσε παρ' ὄλες τὶς ἀντιρρήσεις τῆς πραγματικότητας καὶ τῶν φαινομένων. Κατόπιν θέλησε νὰ ἐξορκίσει τὴν φρίκη: «— Θυμήσου νὰ συντάξουμε ἓνα ὠραῖο ἀγγελτῆριο γράμμα στὴν οἰκογένειά του. Καὶ νὰ γίνουν τὰ δέοντα γιὰ νὰ τῆς στείλουμε καὶ τὸ Σταυρὸ τοῦ Πολέμου! Σ' ὄλες τὶς οἰκογένειες τῶν ἡρώων μου νὰ ἀπονέμεται ἀμέσως ὁ Σταυρὸς τοῦ Πολέμου!»⁶⁶.

Ὁ ἀπὸ δυσεντερία θάνατος τοῦ φτωχοῦ μεσόκοπου ἀνθρωπάκου ἦταν φοβερὰ ἄθλιος γιὰ νὰ παρουσιαστεῖ στὴν πραγματικὴ του διάσταση. Ἔπρεπε νὰ μεταμορφωθεῖ κάτω ἀπὸ ἓνα ἀπατηλὸ σάβανο λαμπρῶν συμβόλων. Τὸ παράσημο ἦταν τὸ λαμπρὸ πετράδι αὐτῆς τῆς διακόσμησης.

Γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ὁ κύκλος, ὁ Μυριβήλης παραθέτει δύο ἀκόμα περιπτώσεις ἀπονομῆς Πολεμικῶν Σταυρῶν. Ὁ ἓνας δόθηκε σ' ἓναν «κυνικὸ κατέργαρο» μετὰ ἀπὸ μιά ἀσύλληπτη παρεξήγηση⁶⁷. Τὸ ἄλλο τὸ πῆρε ὁ ἥρωας τοῦ μυθιστορημάτος στὴν μοναδικὴ περίπτωση ποὺ λειτούργησε ὄχι σὰν ἄνθρωπος ἀλλὰ σὰν μιά καλοστημένη μηχανή⁶⁸. Τὸ παράσημο δέν μπορούσε νὰ ἐπιβραβεύσει ἡρωικὲς πράξεις, νὰ τιμήσει ἐνδοξοὺς θανάτους. Μποροῦσε ὅμως νὰ κρῦψει τὴν ἀσχήμια καὶ τὴν χυδαιότητα μιᾶς καθημερινῆς πραγματικότητας. Γιὰ τοῦτο καὶ χρησιμοποιήθηκε ἐντακτικά⁶⁹.

64. Μυριβήλης, ὁ.π., σ. 268-269.

65. Στὸ ἴδιο, σ. 272.

66. Στὸ ἴδιο, σ. 272.

67. Στὸ ἴδιο, σ. 311-314.

68. Στὸ ἴδιο, σ. 319.

69. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου τὰ παράσημα ἐγίναν πρωταγωνιστὲς ἐνὸς ὑπερθεάματος ποὺ ἐπιγνε

Ἡ παρουσία τῶν νεκρῶν στὸν πραγματικὸ κόσμο, ἡ συμμετοχὴ τους στὴν τρέχουσα ἱστορία καθὼς καὶ στὰ πάθη, στὶς ἀγωνίες, στὴ χαρὰ ἢ στὸ ξεφάντωμα τῶν ζωντανῶν, ἦταν μιὰ ἄλλη ἰδέα ποὺ ἀνθίσε τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Πίσω ἀπὸ τὴν λογικὴ αὐτὴ κρυβόντουσαν πανάρχαιες ἀντιλήψεις, προσαρμοζόντουσαν παλιῆς χριστιανικῆς δοξασίας. Οἱ ἔνδοξοι νεκροὶ ἔπρεπε νὰ εἶναι παρόντες στὶς κοινωνικὲς λειτουργίες, ἀκριβῶς ὅπως οἱ «κεκοιμημένοι» χριστιανοὶ ἦταν παρόντες στὶς λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας. Νεκροὶ καὶ ζωντανοὶ παρέμεναν μέλη τῆς ἴδιας κοινότητας — πατρίδας ἢ ἐκκλησίας· μὲ τὸν τρόπο αὐτό, καὶ ὁ θάνατος ἔχανε τὸ φοβερό του ὄπλο: τὸν χωρισμό⁷⁰. Ἰδανικὸς χῶρος γιὰ τὴν συνεύρεση νεκρῶν καὶ ζωντανῶν ἦταν οἱ τελετές, ἐκεῖνες ποὺ ἦταν μάλιστα ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς ταυτόχρονα.

Στὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἑλληνα Ἀρχιστρατήγου, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Τοποτηρητὴς τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου, ὁ Καισαρείας Νικόλαος, δὲν παρέλειψε νὰ συμπεριλάβει τὴν παρουσία καὶ τὴν συμμετοχὴ τῶν νεκρῶν στὴ γενικὴ χαρὰ: «... Τῆς χαρᾶς ταύτης ἡμῶν τῶν ἐπιζώντων συμμετέχουν καὶ οἱ μεγάλοι Νεκροὶ μας, οἱ πεσόντες γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν ἁγίαν, γιὰ τῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερίαν». Στὴν συνέχεια ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ προσδιορίσει, μὲ ἐνδιαφέροντα γιὰ μᾶς τρόπο, τὴ φύση τῆς συμμετοχῆς αὐτῆς: διὰ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν ὀστέων, ὡς νὰ ἦταν ὁ θάνατος γιὰ τὴν πατρίδα τόσο ἀνίσχυρος ὥστε νὰ μὴν καταφέρνει νὰ χωρίσει οὔτε κἂν αὐτὰ τὰ δύο συστατικὰ τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου, τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ! Σὲ πῶς νηφάλιες ἐποχές, μιὰ τέτοια θέση θὰ σηματοδοτοῦσε μιὰ αἵρεση. «Τὰ ἱερά τῶν ἐνδόξων τούτων μαρτύρων ὅσα θὰ τρίζουν πάντα ἐξ' ἁγίας χαρᾶς ἐπὶ τῇ θριαμβευτικῇ ἐλεύσει Σου [...] Αἱ δὲ ἱεραὶ ψυχαὶ των θὰ περιίπτανται βεβαίως ἐδῶ ποὺ περὶ τὴν Σὴν θεοτίμητον κορυφὴν ἐν χαρᾷ καὶ ἀγαλλιάσει...»⁷¹.

Φυσικὰ αὐτοὶ οἱ παρόντες νεκροὶ, αὐτὲς οἱ ψυχές, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι

τίς σκληρῆς εἰκόνας τοῦ πολέμου μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα πανηγυριοῦ. Στὴν Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ παράσημα, μοιράστηκαν, σὲ τελετές καὶ παρελάσεις, τετρακόσια γαλλικὰ μέταλλα ἀνδρείας, τετρακόσια ἀγγλικὰ, χίλια σερβικὰ, ἰταλικὰ, ρουμανικὰ κλπ. Μὲ τὴ σειρά της ἡ Ἑλλάδα ἔκανε σημαντικὲς ἐξαγωγὲς παρασήμων (πβ. Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Ἀναμνήσεις 1896-1920*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1935, σ. 18 κ.έ.). Θὰ ἦταν ἴσως τολμηρὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ παράσημο λειτουργοῦσε καὶ ὡς ταφικὸ μνημεῖο, ὡς συμβολικὴ ὑποκατάσταση τοῦ νεκροῦ, ἢ μᾶλλον, τῶν ἀξιωματικῶν ἰδιοτήτων του. «...Διὰ τοῦτο προτείνω ὅπως ἀντὶ τοῦ ἐνδόξου πεσόντος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς τιμῆς εἰρημένου ἀνθυπολοχαγοῦ Θεοφανόπουλου, διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν αὐτὴν πράξιν του, ἀπονεμηθῇ εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ Ἑλληνικὸς Πολεμικὸς Σταυρὸς, ὅστις θὰ εἶναι μόνη παρηγορία διὰ αὐτὴν. Ψαράς Γεώργιος, Ταγματάρχης» (ἐφ. *Ἐμπρός*, 3 Ὀκτωβρίου 1918).

70. Πβ. λειτουργικότητα ἀντίστοιχων χριστιανικῶν τελετῶν στὸ Αγίος, ὁ.π., τόμ. Ι, σ. 141-148, 152 κ.ά.

71. Α. Παρασκευόπουλος, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 54. Πβ. ἐπίσης ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 11 Φεβρουαρίου 1913, Μνημόσυνο γιὰ πεσόντες Ἐ. Μεραρχίας: «... Ἡμεῖς συνήλθομεν εἰς τὸν ἱερὸν αὐτὸν χῶρον νὰ τελέσωμεν μνημόσυνον τῶν προμάχων τῆς ἐλευθερίας. Ἠλθομεν νὰ ἐπικοινωνήσωμεν μὲ τὰς ψυχὰς τῶν εὐγενῶν θυμάτων τοῦ Ἀγῶνος, νὰ ζήσωμεν καὶ πάλιν μὲ τὰς ὄραιάς μορφάς...».

εὐτελεῖς, ἀνάξιε. Ἐπρόκειτο γιὰ ψυχῆς μαρτύρων ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἡ ψυχὴ τοῦ πρωτομάρτυρα Γρηγορίου τοῦ Ε' θὰ θεωροῦσε τιμὴ της νὰ ὀδηγεῖ.

Οἱ ἀνάγκες τῆς διπλωματίας ἐνίσχυσαν μὲ τὸν τρόπο τους τὴν ἰδέα τῆς συμμετοχῆς τῶν νεκρῶν στὶς ὑποθέσεις τῶν ζωντανῶν. Στὴ Θράκη, λόγου χάρη, ὅπου οἱ στατιστικὲς δὲν συμβάδιζαν μὲ τὶς ἐπιθυμίες τῶν Ἑλλήνων, οἱ «ψῆφοι τῶν νεκρῶν» χρειάστηκε νὰ συνυπολογιστοῦν. «Ὁ μᾶλλον βαρύτιμος πρὸς εὐρεσιν δικαίας λύσεως παράγων περὶ τῆς τύχης ὄλων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν εἶνε [...] ἡ φωνὴ καὶ ἡ ψῆφος τῶν [...] ὑπὲρ τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας θυσιασθέντων ἔθνομαρτύρων. Δὲν ἀκούετε αὐτοὺς ἐκ τῶν τάφων κράζοντας: «Δικαιοσύνην! Δικαιοσύνην!» Ἐκδιώξατε ἐκ τῶν αἱματοβαφῶν τάφων μας τοὺς δολοφόνους [...] τοὺς ἱερόσυλους [...] τοὺς ἐν αἰσουργίαις κτηνανθρώπους! [...] Τὸ δημοψήφισμα τῶν νεκρῶν στεντορεῖως κραυγάζει: "Ἐνωσιν! Μόνον Ἐνωσιν!"⁷². Λίγο παρακάτω, προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ἡ θέση τῶν νεκρῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος: «πάντες οἱ ἔθνομάρτυρες ἐθυσιάσθησαν ὑπὲρ μίας καὶ ἀδιαιρέτου Ἑλλάδος»⁷³.

ΤΕΛΕΤΕΣ, ΚΕΝΟΤΑΦΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ: ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΣΤΟ ΑΠΡΟΣΩΠΟ

Ὅπως δὴποτε, νεκροὶ τόσο παρόντες καὶ τόσο δραστήριοι, ἦταν δύσκολο νὰ ξεχαστοῦν. Ἡ παρουσία τους μάλιστα ζητοῦσε ἔντονα τὸν ὕλικό ἀντικατοπτρισμό της. Ἐπρεπε νὰ περάσει ἀπὸ τὴν σκέψη καὶ τὴν ἐπὶ κλίση στὰ σύμβολα. Καὶ ὁ συμβολισμὸς αὐτός, τῆς συνέυρεσης, ἔπρεπε νὰ βαπτιστεῖ στὶς γενικότερες πεποιθήσεις τῶν καιρῶν. Ἐκεῖνες ποὺ ἴσχυαν γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ διάσταση τοῦ θανάτου.

Στὰ χρόνια ἐκεῖνα, τὸ νεκροταφεῖο — καὶ ὁ ἀτομικός, οἰκογενειακὸς τάφος ποὺ περιέκλειε, ἰδιωτικὸς ἢ μὴ —, ἦταν ἀκόμα στενὰ δεμένο μὲ τὴν κοινωνία. Φυσικά, στὴν Εὐρῶπῃ τουλάχιστον, εἶχε μεταφερθεῖ ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις ἢ, ἔστω, ἐκεῖ ποὺ ἡ ἐπέκταση τῶν οἰκισμῶν προλάβαινε τὶς καταστάσεις, εἶχε περιζωθεῖ μὲ ψηλοὺς τοίχους καὶ εἶχε μεταμφιεστεῖ σὲ πάρκο, ὥστε ἡ θεὰ τῆς πόλης τῶν νεκρῶν νὰ μὴν ταράζει τὴν ζωὴ τῶν περιοίκων⁷⁴. Ὅμως, ἡ τακτικὴ ἐπίσκεψη στὸ νεκροταφεῖο, ἡ παρουσία τῶν ζωντανῶν στοὺς τάφους τῶν νεκρῶν τῆς οἰκογενείας, ἦταν μιὰ κοινωνικὴ τελετουργία μὲ ἰσχυρὲς ἀκόμα ρίζες⁷⁵. Οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ κρατοῦσαν τὴν δύναμή τους ἀκόμα καὶ ὅταν ἔμπαινε ἀνάμεσά τους ὁ

72. Γεώργιος Φιλάρετος, *Μετὰ τὴν Νίκην! Ἐθνικά δίκαια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1919, σ. 15-17 καὶ 29. Ἄρθρο ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ μὲ τὸν τίτλο «Νεκρῶν Δημοψήφισμα» στὴν *Νέα Ἑλλάδα*, 17 Ὀκτωβρίου 1918.

73. *Στὸ ἴδιο*, σ. 19.

74. Γιὰ τὴν μεταφορὰ, ἐκσυγχρονισμό-ἐξωραϊσμό τῶν εὐρωπαϊκῶν νεκροταφείων πβ. Agies, τόμ. II, σ. 184 κ.έ.

75. Πβ. ἐφ. *Καθημερινή*, 16 Φεβρουαρίου 1920. Γιὰ ἓνα ἠλιόλουστο Ψυχοσάββατο: «Τῆς ἔξαιρητικῆς εὐκαιρίας ἐπωφελήθησαν οἱ Ἀτθίδες καὶ οἱ Ἀθηναῖοι διὰ νὰ συρρεύσουν εἰς τὸ νεκροταφεῖον, κομίζοντες ἄνθη, στεφάνους, θυμίαμα, κηρία καὶ δάκρυα εἰς τοὺς νεκροὺς καὶ κόλλυβα...».

θάνατος και, ίσως, στην αίσθηση αυτή να στηρίχθηκε ή έλλξη που άσκούν στον κοινωνικό περίγυρο τὰ μνημεία τῶν πεσόντων.

Στὴν περίπτωση τῶν «ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων», ἡ συνεύρεση ζωντανῶν καὶ πεθαμένων ἔπρεπε νὰ γίνει στὴν κλίμακα τοῦ Ἔθνους, τῆς κοινωνίας ὁλόκληρης. Ἐνῶ ἡ ἐπίσκεψη στὸ οἰκογενειακὸ τάφο στηριζόταν ἀκριβῶς στὴν ταυτότητα τοῦ τάφου αὐτοῦ, στὰ συγκεκριμένα πρόσωπα ποὺ φιλοξενούσε, ἡ προσκύνηση στὸ μνημεῖο ἔπρεπε νὰ ὑπερβεῖ τὴν ταυτότητα αὐτή, νὰ ἀφορᾶ τὸ γενικὸ, τὸ ἀπρόσωπο καὶ τὸ ἀφηρημένο. Ἐπρεπε νὰ κυριαρχήσουν τὰ σύμβολα.

Στις 11 Νοεμβρίου τοῦ 1919, στὸ Παρίσι, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀψίδα τοῦ Θριάμβου, «ἐγκαινιάστηκε» — πρωτοτιμήθηκε θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ — ἕνας ἰδιότυπος τάφος. Περιέκλειε «ἀγνοούμενα» λείψανα, ὅσα τῶν ὁποίων οἱ κάτοχοι δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ προσδιοριστοῦν καὶ ποὺ συλλέχθηκαν τυχαῖα στὰ διάφορα πεδία τῶν μαχῶν. Ἦταν ἕνας ἀπρόσωπος τάφος καὶ ταυτόχρονα ἕνας τάφος μὲ ἀναρίθμητες ταυτότητες. Θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ ὅλους τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸ πρῶτο σὲ μία σειρά ἀντίστοιχα μνημεία ποὺ σύντομα ξεφύτρωσαν σὲ ὅλες τὶς πρωτεύουσες τοῦ κόσμου, στὸ πιὸ κεντρικὸ, στὸ πιὸ πολυσύχναστο, στὸ πιὸ λαμπρὸ τους σημεῖο. Ἡ Ἀθήνα ἄργησε λίγο, ἀλλὰ τελικὰ τὸ ἀπέκτησε κι αὐτή. Στις 25 Μαρτίου τοῦ 1932, πρωτοάναψε — ἡ μικρὴ φλόγα στὸν Ἑλληνα Ἄγνωστο Στρατιώτη, στὴν πλατεία Συντάγματος. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δὲν ἦταν αὐτονόητη, ἰδιαίτερα στὴν χώρα μας. Ἄς προσπαθήσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὰ στάδιά της.

Λίγο μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ὁ ἔθελοντὴς ἀπὸ τὸ Σουδάν ποὺ συναντήσαμε προηγουμένως (σ. 99) χαρακτήρισε περίπου ὡς σκάνδαλο τὴν μεταφορὰ τῶν ὄστων τοῦ πατέρα του — ἡρωικοῦ συνταγματάρχη ποὺ σκοτώθηκε στὴ μάχη τοῦ Κιλκίς —, σὲ Ἡρῶο, τάφο πολεμιστῶν⁷⁶. Θὰ προτιμοῦσε ὅπωςδὴποτε ἕναν οἰκογενειακὸ τάφο καθὼς, γι' αὐτόν, ὁ πατέρας ὑπερκάλυπτε σὲ σημασία τὸν ἥρωα. Ἀργότερα, στὰ 1918, συναντᾶμε τὴν πίεση τῶν συγγενῶν, στὶς περιπτώσεις τῶν ἀξιωματικῶν ἰδίως, πίεση ποὺ ἀποβλέπει στὴν ἰδιαίτερη, οἰκογενειακὴ ταφὴ τῶν πολεμιστῶν-νεκρῶν τους. Τὰ ἐπιχειρήματά τους ἦταν σαφῆ: «...ἵνα δύνανται οἱ συγγενεῖς τῶν νὰ ἐπισκέπτονται τοὺς τάφους τῶν»⁷⁷. Ἡ συνεύρεση μὲ τὸν οἰκεῖο νεκρὸ διατηροῦσε ὅλα τὰ δικαιώματά της παρὰ τὶς ἀντίξοες συνθήκες.

Ἡ μικρασιατικὸς πόλεμος, ὁ θάνατος καὶ ἡ ταφὴ τῶν προσφιλῶν σὲ μακρινά, ἀπρόσιτα στοὺς συγγενεῖς, μέρη, προκάλεσε τὴν ἔξαρση τῶν μνημοσύνων καὶ ἐνίσχυσε τὴν ροπὴ πρὸς τὸ συμβολικὸ. Τὸ μνημόσυνο τοῦ Ἀριστείδη Μωραϊτίνου θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ πλησιάσουμε τὴν οὐσία τῶν συμβολισμῶν αὐτῶν.

Ἡ Μωραϊτίνης δὲν σκοτώθηκε στὸν πόλεμο. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1918 χάθηκε

76. Καμπάνης, ὁ.π., σ. 127-128.

77. ἐφ. Ἐμπρός, 22 Μαΐου 1918. Νεκροὶ Σκρᾶ. Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ τὴν πρώτη πολύνεκρη μάχη τῆς «Ἀμύνης» καὶ ὑπῆρχε πιεστικὴ ἢ ἀνάγκη τοῦ νὰ παρουσιαστοῦν τὰ πράγματα ἀνάδυνα.

σὲ μία εἰρηνική πτήση ἀνάμεσα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἐπρόκειτο ὁμως γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἐπώνυμους ἥρωες στὸν πρόσφατο πόλεμο τοῦ ἀπρόσωπου ἡρωισμού. Οἱ πιλότοι τῶν ἀεροπλάνων ἔκαναν στοὺς αἰθέρες ἕναν προσωπικὸ ἀγώνα ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ αὐτοὺς τὸ ξεδίπλωμα ἰδιαίτερων ἱκανοτήτων, τόσο ἐνάντια στὸν ἐχθρὸ ὅσο καὶ ἐνάντια στοὺς νόμους τῆς φύσης. Ἦταν καὶ λίγο «μάρτυρες τῆς ἐπιστήμης», ὅπως θὰ τοὺς ὀνόμαζε στὸ ἀναγνωστικό της ἡ Γαλάτεια Καζαντζάκη.

Ὁ Μωραϊτίνης χάθηκε, τὸ πῶμα του δὲν βρέθηκε ποτέ. Στὸ μνημόσυνό του, στὶς 27 Ἰανουαρίου 1919, ἡ παρουσία του ἔπρεπε νὰ ὑποδηλωθεῖ συμβολικά, νὰ σκηνοθετηθεῖ: «Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ναοῦ εἶχε στηθῆ κενοτάφιον λευκόν, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἔκαιον δύο λαμπάδες. Ἐπὶ τοῦ κενοταφίου εἶχε τοποθετηθῆ λευκὸν προσκεφάλαιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε περιβεβλημένον δι' ἀργυρᾶς δάφνης τὸ ἐλληνικὸν στέμμα, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἦσαν δύο ἄγκυρες χιαστί καὶ αἱ λέξεις “Ἀριστείδης Μωραϊτίνης”, ἐνῶ ἐκατέρωθεν τοῦ στέματος εἶχον τεθῆ τὰ στοιχεῖα Α.Μ.»⁷⁸. Τὸ σκηνικὸ συμπληρωνόταν ἀπὸ τοὺς στεφάνους ποὺ οἱ μονάδες τῆς Ἀεροπορίας εἶχαν καταθέσει.

Σ' αὐτὸ τὸ πρόχειρο νεκρικὸ «μνημεῖο», τὸ λευκὸ κενοτάφιο, συμβίωσαν τὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικῆς ταυτότητας μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Ἔθνους. Τὸ ὄνομα καὶ τὰ ἀρχικά του βρισκόντουσαν ἀνάμεσα στὸ στέμμα, τὰ ἐθνικὰ χρώματα καὶ τὰ στεφάνια μιᾶς διευρυμένης «οἰκογένειας», τοῦ ὄπλου τῆς Ἀεροπορίας. Ὁ ἥρωας νεκρὸς ἀνῆκε καὶ στὴν μνήμη τῶν πολλῶν, τοῦ συνόλου, τοῦ Ἔθνους, ἂν καὶ, στὴν μνήμη αὐτῆ, διατηροῦσε τὴν ἐπιμέρους ταυτότητα.

Τὸ κενοτάφιο προσφερόταν γιὰ τέτοιου εἶδους συμβιβασμούς. Στὰ μνημόσυνα τοῦ 1913 ποὺ γίνονταν δημόσια καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο τῆς ταφῆς, συναντοῦμε μερικές φορές μιὰ φωτογραφία τοῦ νεκροῦ στὸ κέντρο τῆς τελετῆς⁷⁹. Τὸ φαινόμενο διατηρήθηκε σὲ μερικές περιπτώσεις, ἂν καὶ συνοδευόταν ἀπὸ μιὰ αἴσθησις προχειρότητας σὲ σχέση μ' ἕνα καθὼς πρέπει μνημόσυνο, ὅπου δὲν θὰ ἀπουσίαζε τὸ κενοτάφιο. Τὸ τελευταῖο, στὰ 1918, λειτουργοῦσε σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Συχνὰ ἡ ταυτότητα τοῦ νεκροῦ πνιγόταν κάτω ἀπὸ σημαίες καὶ ἐθνικὰ χρώματα — τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ καὶ τῶν συμμάχων της —, ποὺ ἔδιναν μιὰ εὐρύτερη διάσταση στὰ συμβολιζόμενα ἀπὸ αὐτό⁸⁰. Ἄλλοτε πάλι ἦταν ὁμαδικὸ — στὰ ὄρια τοῦ ἀπρόσωπου —, ὅπως ἐκεῖνο τῶν νεκρῶν τῆς μάχης τοῦ Σκρᾶ, στὶς 27 Μαΐου 1918 στὴν Μητρόπολη τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἀπόστασή του ἀπὸ τὴν φωτογραφία ἦταν τεράστια, καθὼς συμβόλιζε πολὺ περισσότερα πράγματα ἀπ' ὅσα ἕνα στοιχεῖο ταυτότητας: ἐκπροσωποῦσε «τὴν ὠραίαν θυσίαν τῶν ἠρώων», ὅπως τὸ κατέγραψαν οἱ ἐφημερίδες⁸¹. Ἐξάλλου, στὸ μνημόσυνο αὐτό, οἱ συγγενεῖς, πνι-

78. ἐφ. *Καιροί*, 28 Ἰανουαρίου 1919.

79. ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 4 Φεβρουαρίου 1913, γιὰ παράδειγμα.

80. ἐφ. *Ἐμπρός*, 15 Ὀκτωβρίου 1918 κ.ἄ.

81. ἐφ. *Ἐμπρός*, 28 Μαΐου 1918.

γμένοι ανάμεσα στο πλήθος τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Ἔθνους, ἦταν τριτεύοντα πρόσωπα. Τέλος, τὸ κενοτάφιο μποροῦσε νὰ λειτουργήσῃ τελείως συμβολικά, μέσα στοῦ θρύλου, ὅπως τὰ μεγαλόπρεπα κενοτάφια μὲ τὸ σύμπλεγμα τοῦ δικέφαλου ἀετοῦ, ποὺ κοσμοῦσαν τὰ ἐτήσια μνημόσυνα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου⁸².

Ἡ εὐελιξία του, τὰ πολυάριθμα ἐπίπεδα στὰ ὁποῖα μποροῦσε νὰ προσαρμοστεῖ, ἔκαναν τὸ κενοτάφιο πρόδρομο, πρόγονο ἀλλὰ καὶ πρότυπο γιὰ τὴν κατασκευή «μνημείων τῶν πεσόντων». Πρὶν ὅμως ὀλοκληρωθεῖ ἡ πορεία του, ἔπρεπε νὰ συνηθίσουν οἱ ἄνθρωποι στοῦ νὰ τιμοῦν τὸν ἥρωικό θάνατο περισσότερο κι ἀπὸ τίς συγκεκριμένες πράξεις τῶν νεκρῶν ἡρώων. Τὸ ἀφηρημένο ἔπρεπε νὰ κυριαρχήσῃ ὀλότελα. Ἄς δοῦμε πῶς συνέβη αὐτό.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1918, στὴν διάρκεια τοῦ πολέμου, ἡ ΙΧῆ Μεραρχία ἐτέλεσε «ἐπιμνημόσυνον δέησιν» στὴν ἐπέτειο τῆς μάχης τοῦ Κιλκίς καὶ πραγματοποιήσῃσε ἑράνους μὲ σκοπὸ τὴν ἀνέγερση μνημείου. Ὁ Ἀρχιστράτηγος υἱοθέτησε τὴν ἰδέα καὶ προσδιόρισε τὴν φύση τοῦ μνημείου: «μνημείου [...] συμβολίζοντος διὰ μέσου τῶν αἰάνων τὸν θρίαμβον τῶν ἑλληνικῶν ὅπλων καὶ τὴν ἀνδρείαν τῶν ἐκεῖ πεσόντων συναδέλφων μας». Τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἀνεγερθεῖ, «ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἰς ὃ ἐξειλίχθη ἡ μάχη»⁸³. Κλασικὴ περίπτωση μνημείου «συνέυρεσης» τῶν ζωντανῶν πολεμιστῶν μὲ τίς ψυχές τῶν πεσόντων συναδέλφων τους, «οἵτινες μετὰ ἀγαλλιάσεως παρακολουθοῦν τὴν συνέχειαν τοῦ ὄραίου καὶ εὐγενοῦς ἔργου των»⁸⁴. Ὅμως, ἡ πράξη καὶ ὁ τόπος ποὺ αὐτὴ συνέβη, ἔχουν ἐδῶ τὸ προβάδισμα. Τὸ μνημεῖο ἦταν ἐνθύμημα «ἐνδόξων ἔργων» καὶ ὄχι μόνο «ἐνδόξων νεκρῶν». Ὑπῆρχαν ἀκόμα λίγα βήματα νὰ γίνουν ὡς τὸ γενικότερο, ὡς τὴν ἰκανότητα τοῦ μνημείου νὰ συμπεριλάβει ὅλους τοὺς νεκρούς, ὅλες τίς θανατηφόρες τοὺς πράξεις — ὄχι μόνο τίς ἐκλεκτές — καί, κατὰ συνέπεια, νὰ γίνῃ μνημεῖο τοῦ «ἥρωικοῦ θανάτου» σὲ ὅλη του τὴ διάσταση: γενικά, ἀπρόσωπα, ἀπόλυτα.

Στις 14 Σεπτεμβρίου τοῦ 1920, στὴν Ἀθήνα, στοῦ Παναθηναϊκὸ Στάδιο, τιμήθηκε παλλαϊκὰ ἡ «Ἐορτὴ τῆς Νίκης». Στὸ κέντρο τοῦ στίβου τοῦ Σταδίου, στοῦ ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς τῶν δεκάδων χιλιάδων ἐθνουσιῶντων πολιτῶν, εἶχε στηθεῖ ἕνα κενοτάφιο «εἰς μνήμην τῶν νεκρῶν μας». Ἡ ὕψιστη στιγμή τῆς γιορτῆς, ἡ κεντρικὴ τῆς τελετῆς, ἦταν ἡ στέψη τοῦ κενοταφίου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρο. Ταυτόχρονα ἡ ἀπὸ θρησκευτικῆς πλευρᾶς ὕψιστη τελετουργία στὴν ἴδια γιορτὴ ἦταν ἡ εὐλογία τοῦ ἴδιου αὐτοῦ κενοταφίου ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μητροπολιτῶν τῆς χώρας, παρόντων μπροστὰ τοῦ⁸⁵. Ὁ ἥρωικός

82. ἐφ. Ἐμπρός, 30 Μαΐου 1918, γιὰ παράδειγμα.

83. Παρασκευόπουλος, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 28.

84. Στὸ ἴδιο.

85. Στὸ ἴδιο, τόμ. Β', σ. 366. Λίγο μετὰ τὴν «Ἐορτὴν τῆς Νίκης», παρασημοφορήθηκαν μὲ Πολεμικοὺς Σταυροὺς τὰ «Ἱερά Λάβαρα» τοῦ Ἔθνους. Τὸ Ἱερὸ Λάβαρο τῆς Μονῆς Ἁγίας Λαύρας Καλαβρυτῶν καὶ τὸ Ἱερὸ Λάβαρο τῆς Μονῆς Ἀρκαδίου Κρήτης. Τὸ σύμβολο τῆς ἥρωικῆς πράξης, τὸ παρά-

«ὕπέρ πατρίδος» θάνατος εἶχε κατακτήσει τὴν κεντρικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ του θέση.

Τὸ ἀφηρημένο, τὸ χωρὶς ταυτότητα, τὸ ὑπεράνω ταυτότητας, μνημεῖο-σύμβολο στεκόταν στὴν γιορτὴ αὐτὴ στὸ κέντρο ὅλων τῶν τελετουργιῶν. Στεκόταν μόνο του ἀπέναντι στὴν ὑπέρτατη κρατικὴ ἐξουσία — φορέα τῆς ἰδέας Πατρίδα —, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπέρτατη ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία — φορέα τῆς ἰδέας Θρησκεία. Τίποτα πεπερασμένο ἐδῶ. Ὅλα ἀπόλυτα μέσα στὸν βαρυσήμαντο συμβολισμό τους. Ὁ ἥρωικὸς θάνατος εἶχε γίνει σημεῖο ἀναφορᾶς ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας.

Ἡ κρίση τοῦ ἥρωικοῦ θανάτου, ἡ ἀμφισβήτησή του στὸ χῶρο τῆς ἴδιας του τῆς «παραγωγῆς», στὰ φοβερά χαρακώματα τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου, δὲν προκάλεσε τὴν ἐξαφάνισή του ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ προσκήνιο. Τὰ ἔθνικα Κράτη χρειαζόντουσαν τὶς λειτουργίες του ὡς ἐγγύηση, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τῆς συνοχῆς τους. Οἱ νέες καταστάσεις ἔφεραν μόνο μερικὲς ἀλλαγές στὶς ἀντιλήψεις γύρω ἀπὸ αὐτόν. Ἐφεραν μηχανισμοὺς ἐξωραϊσμοῦ καὶ ἀνάδειξής του, ὅπως τὰ παράσημα, ἀνέστησαν δοξασίες παλιές, ὅπως ἡ συνεύρεση ζωντανῶν καὶ νεκρῶν καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν δευτέρων στὰ — ἔθνικα — προβλήματα τῶν πρώτων. Οἱ συμβολισμοὶ καὶ οἱ τελετουργίες ποῦ ὑπῆρχαν ἢ προέκυψαν στὸν χῶρο αὐτὸ ἐνισχύθηκαν, ὀλοένα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ συνολικοῦ καὶ τοῦ ἀπρόσωπου.

Ἐδῶ βρίσκεται καὶ ἡ σημαντικότερη ἀλλαγὴ. Ὁ ἥρωικὸς θάνατος ἔχασε πολλὰ ἀπὸ τὰ παλιὰ του συστατικὰ καὶ ἀπέκτησε ἄλλα ποῦ πρὶν δὲν τὰ εἶχε. Δὲν ὑπῆρχε πλέον ὁ ἥρμος θάνατος ποῦ ἐρχόταν ὡς δικαίωση τῆς πίστης, ὡς ὄρος ἀτομικῆς, προσωπικῆς ὁλοκλήρωσης. Ἡ νέα λατρεία ἦταν μαζικὴ, δὲν εἶχε χῶρο γιὰ τὸν ἕνα, ἀναφερόταν στοὺς πολλούς, στὰ σύνολα. Ἦταν γι' αὐτὸ ἀόριστη ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τῶν ἡρώων. Δὲν ὑπῆρχε πλέον ἡ μοῖρα, ἡ προειδοποίησις καὶ ἡ πρό-γνωση, ἡ ἀναζήτησις κατὰ συνέπεια τοῦ θανάτου ποῦ ὅλα αὐτὰ ἐπέτρεπαν. Δὲν ὑπῆρχε καιρὸς γιὰ διαθήκες καὶ ὕστερες παραγγελίες. Οἱ νεκροὶ καθ' ἑαυτοὶ δὲν εἶχαν τίποτα νὰ ποῦν πέρα ἀπὸ ὅσα θὰ ἔλεγαν γιὰ λογαριασμό τους αὐτοὶ ποῦ θὰ ἐπιζοῦσαν: συνήθως οἱ ἡγέτες, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν συνόλων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἀρκετὰ πράγματα παρέμεναν ἴδια. Οἱ ἥρωικοὶ νεκροὶ ἦταν ὡραῖοι ὅπως καὶ οἱ πράξεις τους, πιὸ ὁμορφοὶ τῆ στιγμῆ τοῦ θανάτου τους ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη στιγμῆ τῆς ζωῆς τους. Τόσο ὡραῖοι ποῦ ἀξίζε νὰ ἀπεικονιστεῖ ἡ μορφή τους — στὴν πιὸ μεγαλοπρεπῆ τῆς στιγμῆ —, δίπλα στὶς νεκρολογίες τους, στὶς στήλες τῶν ἐφημερίδων καὶ στὰ μνημεῖα τους, μὲ τὴ μορφή προτομῶν ἢ συμπλεγμάτων γεμάτων δύναμη καὶ μεγαλειό. Ὁμορφιά, ποῦ στὴν

σημο, ἀπογειώθηκε καὶ αὐτὸ καὶ δὲν περιοριζόταν πλέον στὴν ἐπιβράβευση ἀτομικῶν ἐνεργειῶν ἢ ἔστω συλλογικῶν ἥρωικῶν πράξεων. Τώρα τιμοῦσε ἀφηρημένα τὰ σύμβολα (ἡρωισμοῦ) τοῦ ἀπρόσωπου καὶ ἀόριστου «Γένους».

ἀπρόσωπη έκδοχή της ἀναδείκνυε τὰ σύμβολα τοῦ ἰδανικοῦ καὶ τὶς ἀπόπειρες καταγραφῆς τῆς τελειότητας.

Τὰ σημερινὰ ἱερά τοῦ ἥρωικοῦ θανάτου ἐμπεριέχουν πολλὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ παγιώθηκαν στὴν δεκαετία 1910-1920. Πολὺ συχνὰ δέ, δὲν εἶναι παρὰ συμπλέγματα ποὺ συμπεριλαμβάνουν τὴν κοινοτικῆς ἐμβέλειας «ἀναθηματική στήλη» καὶ τὸ ἀπρόσωπο «μνημεῖο τοῦ ἥρωικοῦ θανάτου» μὲ τὶς ἐξιδανικευμένες του μορφές, τὰ ἀρμονικὰ του σχήματα καὶ τοὺς πλούσιους συμβολισμούς. Ὅπως δὴ ποτε, οἱ δεκαετίες ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε, οἱ ἐνδιάμεσες περιπέτειες τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ οἱ συνακόλουθες τῶν περὶ ἥρωικοῦ θανάτου ἀντιλήψεις, ἄφησαν τὰ δικά τους ἴχνη καὶ στὰ «ἱερά» αὐτὰ — στὰ μνημεῖα τῶν πεσόντων καὶ στὶς τελετές ποὺ ξετυλίγονται ὀλόγυρά τους. Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ἡ δεκαετία τοῦ 1910 δὲν ἦταν μία μεστή σὲ τέτοιου εἴδους ἀνακαλύψεις ἐποχῆ.